

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускага мовазнаўства

АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА

Метадычныя рэкамендацыі

*Віцебск
УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”
2012*

УДК 81(075.8)
ББК 81.Оя73
А27

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
Пракакол № 1 ад 21.03.2012 г.

Аўтар-складальнік: загадчык кафедры беларускага мовазнаўства
УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, кандыдат
філалагічных навук, дацэнт **Г.А. Арцямёнак**

Рэцэнзент:
прафесар кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”,
доктар філалагічных навук *В.А. Маслава*

Агульнае мовазнаўства : метадычныя рэкамендацыі /
А27 аўт.-склад. Г.А. Арцямёнак. – Віцебск : УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – 50 с.

Метадычныя рэкамендацыі прызначаны для студэнтаў завочнай формы навучання спецыяльнасцей “Беларуская філалогія”, “Беларуская мова і літаратура”. Змяшчаюць асноўныя і найбольш цяжкія для засваення тэмы і пытанні курса, планы практычных заняткаў, спіс рэкамендаванай літаратуры.

УДК 81(075.8)
ББК 81.Оя73

© УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012

ЗМЕСТ

1. Уводзіны. Агульнае мовазнаўства як навука і як вучэбны курс	4
1.1. Месца, мэты і задачы курса “Агульнае мовазнаўства” ў сістэме лінгвістычных дысцыплін	4
1.2. Структура лінгвістыкі	5
1.3. Асноўныя агульналінгвістычныя дысцыпліны	6
1.4. Асноўныя канцэпцыі мовы ў сучаснай лінгвістыцы ...	8
2. Семіятычная канцэпцыя мовы	10
2.1. Узнікненне і развіццё семіётыкі	10
2.2. Знак і яго структура	13
2.3. Тыпы знакаў і знакавых сістэм у залежнасці ад фізічнай прыроды азначальнага (плана выражэння)	14
2.4. Класы знакавых сістэм у залежнасці ад паходжання .	15
2.5. Тыпы знакаў у залежнасці ад характару сувязі азначальнага і азначанага	16
2.6. Знакавыя сістэмы паводле плана зместу. Антрапаморфны характар моўнай карціны свету	18
2.7. Знакавыя сістэмы паводле тыпу арганізацыі (будовы)	19
3. Структурная канцэпцыя мовы	21
3.1. Вытокі і метадалогія структуралізму	21
3.2. Навуковая дзейнасць Ф. дэ Сасюра	21
3.3. Асноўныя палажэнні “Курса агульнай лінгвістыкі” ...	22
3.4. Пражская школа функцыянальнай лінгвістыкі	25
3.5. Амерыканская школа дэскрыптыўнай лінгвістыкі ...	28
4. Псіхалінгвістычная канцэпцыя мовы	30
4.1. Сутнасць канцэпцыі	30
4.2. Вытокі псіхалагізму. Навуковая дзейнасць В. Гумбальта	30
4.3. Вучэнне Р. Якабсона пра структуру камунікатыўнага акта і функцыі мовы	32
4.4. Моўная праблематыка ў даследаваннях псіхалагаў	33
4.5. Генератыўная лінгвістыка Н. Хомскага	35
4.6. Асноўныя палажэнні тэорыі маўленчай дзейнасці	36
5. Планы практычных заняткаў	39
6. Спіс рэкамендаванай літаратуры	47

1. УВОДЗІНЫ. АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА ЯК НАВУКА І ЯК ВУЧЭБНЫ КУРС

1.1. Месца, мэта і задачы курса “Агульнае мовазнаўства” ў сістэме лінгвістычных дысцыплін

Агульнае мовазнаўства даследуе найбольш агульныя заканамернасці паходжання, развіцця і функцыянавання мовы як асноўнага сродку чалавечых зносін. У цэнтры ўвагі тут – рысы, уласцівыя ўсім мовам свету ці іх большасці. Агульнае мовазнаўства называюць “філасофіяй мовы”, яно ўзнікла ў першай трэці XIX стагоддзя. Заснавальнік агульнага мовазнаўства – выдатны нямецкі вучоны, філосаф Вільгельм Гумбальт (1767–1835).

Месца курса сярод іншых дысцыплін вызначаецца тым, што ён завяршае лінгвістычную адукацыю філолагаў – будучых настаўнікаў, перакладчыкаў, літаратурных работнікаў. Адсюль вынікаюць і асноўныя *задачи* курса:

1. Тэарэтычная ацэнка і сістэматызацыя ведаў, набытых на працягу вывучэння розных лінгвістычных курсаў.

2. Знаёмства з асновамі тэорыі, гісторыі і метадалогіі лінгвістыкі.

3. Развіццё эрудыцыі, пашырэнне навуковага кругагляду філолага. Агульнае мовазнаўства – дысцыпліна непрагматычнага характару, сёння яна не вывучаецца ў школе. Але, як зазначыў выдатны ўкраінскі і рускі мовазнавец А.А. Патабня, “усё, што ўваходзіць у тэорыю, хаця б і не мела бачнай сувязі з практыкай, практычна ў тым сэнсе, што змяняе самога практыка”. Зразумела, што чым больш адукаваны, эрудзіраваны настаўнік, тым цікавейшыя яго ўрокі, тым больш ён дасць дзецям, больш паспяхова самарэалізуецца. Неабходны шырокі кругагляд і для прафесійнага журналіста.

4. Знаёмства з арыгінальнымі працамі выдатных вучоных-мовазнаўцаў.

5. Выпрацоўка навыкаў самастойна думаць, ацэньваць, разбірацца ў праблемах. Курс агульнага мовазнаўства дапамагае ўсвядоміць, што шматлікаць пунктаў гледжання – звычайная ў навуцы справа. Дагматызм навуцы супрацьпаказаны, яна пастаянна развіваецца, навуковыя канцэпцыі мяняюцца, удакладняюцца. Славуты фізік А. Эйнштэйн гаварыў: “Навука, у якой усё вырашана, накіроўваецца на могілкі”. Бясспрэчна, што навучыць усяму нельга. Паводле вядомага афарызма, “студэнт – не сасуд, які трэба запоўніць, а факел, які трэба запаліць”. У сённяшні час асабліва актуалізуецца задача вышэйшай школы – вучыць студэнтаў думаць, разважаць, аналізаваць, не прымаць усё на веру.

6. Выпрацоўка крытэрыяў для самастойнай ацэнкі і асэнсавання новых моўных фактаў. У прыватнасці, настаўнік, журналіст павінен адэкватна і аргументавана ацэньваць моўную сітуацыю.

7. Арыентацыя на пастаяннае чытанне спецыяльнай літаратуры.

8. Фарміраванне навуковага, матэрыялістычнага погляду на мову, які супрацьстаіць ілжэнавуцы.

Такім чынам, найбольш агульная *мэта* курса – даць студэнтам устаноўку і арыенціры для далейшай самаадукацыі ў галіне лінгвістыкі.

1.2. Структура лінгвістыкі

Структуру (будову) лінгвістыкі вызначаюць наступныя апазіцыі.

1. Мовазнаўства агульнае і прыватнае. *Агульнае* мовазнаўства даследуе ўласцівасці, характэрныя для любой мовы свету, мову як спецыфічную асаблівасць біялагічнага віду *Homo sapiens*. *Прыватнае* мовазнаўства вывучае адну пэўную мову або групу роднасных ці арэальна блізкіх моў. Яно падзяляецца на шматлікія раздзелы і падраздзелы ў залежнасці ад прадмета даследавання: беларусістыка, паланістыка, арабістыка, япаністыка; раманістыка, іраністыка, славістыка; балканістыка, каўказзнаўства.

2. Сінхроннае і дыяхраннае мовазнаўства. *Сінхроннае (апісальнае)* мовазнаўства разглядае мову на канкрэтным этапе яе развіцця (сінхронным зрэзе). Сінхронны зрез выдзяляецца ўмоўна, па прыкмеце адсутнасці моўных змен ці іх неістотнасці, можа вылучацца і ў гісторыі мовы, быць большым ці меншым. Часткай апісальнага мовазнаўства з'яўляецца *нарматыўнае*, якое мае строга рэкамендацыйны характар і ўвасабляецца ў слоўніках і граматыках, задача якіх – дазваляць або забараняць тое ці іншае ўжыванне. *Дыяхраннае (гістарычнае)* мовазнаўства даследуе моўныя з'явы ў развіцці, паказваючы іх змяненне ў часе. Вынікі гістарычнага мовазнаўства адлюстроўваюцца ў гістарычных граматыках, этымалагічных слоўніках моў. Дыяхраннае мовазнаўства мае “тлумачальную сілу”, можа паказаць прычыны моўных змен, раскрыць паходжанне слоў, здольна адказаць на пытанні “чаму? адкуль?”. Размежаванне сінхраніі і дыяхраніі ўвёў у лінгвістыку выдатны швейцарскі мовазнавец Ф. дэ Сасюр (1857 – 1913).

3. Унутраная і знешняя лінгвістыка. *Унутраная* лінгвістыка апісвае мову як замкнутае сістэмна-структурнае ўтварэнне ў сукупнасці і ўзаемасувязі яго састаўных элементаў. Раздзелы ўнутранай лінгвістыкі вылучаюцца ў адпаведнасці з узроўнямі (ярусамі) самой мовы: фанетыка, лексікалогія, граматыка; з'явіліся шматлікія прамежавыя раздзелы і падраздзелы: словаўтварэнне,

марфаналогія, марфеміка, фразеалогія, лексікаграфія, марфалогія, сінтаксіс. Тэарэтычныя асновы ўнутранай лінгвістыкі заклаў Ф. дэ Сасюр. **Знешняя** лінгвістыка вывучае мову ў яе разнастайных сувязях з пазамоўнай рэчаіснасцю (мова і чалавек, навакольны свет, культура, рэлігія, мысленне, грамадства, нацыя, дзяржава, адукацыя). Заснавальнікам знешняй лінгвістыкі лічыцца В. Гумбальт. Такім чынам, можна гаварыць пра “сасюрыянскую” і “гумбальціянскую” лініі развіцця мовазнаўства. Адгалінаванні знешняй лінгвістыкі – разнастайныя “памежныя” навукі (сацыялінгвістыка, псіхалінгвістыка, этналінгвістыка, камп’ютарная лінгвістыка, лінгвадыдактыка і г.д.).

4. Тэарэтычнае і прыкладное мовазнаўства. **Тэарэтычнае** займаецца праблемамі асэнсавання прыроды мовы і асобных моўных з’яў, раскрыццём заканамернасцей будовы, развіцця, функцыянавання моў свету. **Прыкладное** займаецца распрацоўкай метадаў вырашэння практычных задач, звязаных з выкарыстаннем мовы: стварэнне і ўдасканаленне пісьменнасці, упарадкаванне тэрміналогіі, выпрацоўка правіл для называння новых рэчываў, тавараў, метадыка выкладання моў, рэфармаванне правапісу, стварэнне практычных граматык і слоўнікаў, дэшыфроўка тэкстаў. Да прыкладной (вылічальнай, інжынернай, аўтаматычнай) лінгвістыкі адносіцца распрацоўка шляхоў прымянення камп’ютарнай тэхнікі ў моўнай сферы (аўтаматычнае распазнаванне і аналіз маўлення, яго сінтэз, пошукавыя сістэмы, анатаванне, рэфераванне і пераклад тэкстаў, камп’ютарныя сродкі навучання).

1.3. Асноўныя агульналінгвістычныя дысцыпліны

1. **Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства (кампаратывістыка)** даследуе роднасныя, генетычна звязаныя мовы, каб шляхам сучаснага параўнання ўстанавіць гістарычную карціну іх узнікнення і развіцця. **Макракампаратывістыка** спрабуе абгрунтаваць роднасныя сувязі паміж асобнымі моўнымі сем’ямі і даказаць існаванне макрасем’яў.

2. **Лінгвістычная тыпалогія** – гэта супастаўляльнае вывучэнне моў незалежна ад роднасных сувязей паміж імі. Тыпалогія выпрацоўвае розныя класіфікацыі моў, аб’ядноўваючы іх у тыпы. У залежнасці ад асновы класіфікацыі адрозніваюцца **структурная** і **сацыяльная** тыпалогія. **Лінгвістыка ўніверсаль** даследуе моўныя рысы, характэрныя ўсім мовам свету ці іх пераважнай большасці (падзел гукаў на галосныя і зычныя, чляненне выказвання на тэму і рэму, наяўнасць фразеалагізмаў, займеннікаў, выклічнікаў).

3. **Сацыялінгвістыка** вывучае комплекс пытанняў, якія групуюцца вакол праблемы “мова і грамадства”: сацыяльная прырода

мовы, яе грамадскія функцыі, уплыў грамадства на мову, сацыяльная дыферэнцыяцыя мовы, моўныя сітуацыі, моўная палітыка і моўнае будаўніцтва, сацыяльныя аспекты шматмоўя.

4. **Псіхалінгвістыка** – гэта тэорыя маўленчай дзейнасці, якая вывучае працэсы спараджэння чалавечага маўлення. Яна шырока выкарыстоўвае методыку эксперыменту (напрыклад, асацыятыўнага) і па метадах набліжаецца да псіхалогіі. У межах гэтай навукі даследуюцца парушэнні маўлення індывіда (афазіі), авалоданне мовай дзецьмі, маўленчая дзейнасць білінгваў, маўленчае ўздзеянне і маніпуляцыя, моўныя аспекты PR-тэхналогій і крыміналістыкі.

5. **Кагнітыўная (канцэптуальная, інтэлектуальная) лінгвістыка** вывучае мову з пункту гледжання яе ўдзелу ў пазнавальнай дзейнасці чалавека. Гэту навуку цікавіць, як захоўваюцца, якім чынам замацаваны ў мове нашы веды пра навакольны свет. Тут даследуюцца структура інфармацыі і яе існаванне ў свядомасці і мове, а асноўным аб'ектам вывучэння з'яўляюцца **канцэпты** – найбольш важныя паняцці пэўнай культуры (Праўда, Воля, Любоў, Душа, Радзіма, Шчасце, Час, Грэх, Мова, Дом), звязаныя з імі эмоцыі і асацыяцыі. Узнікненне кагнітыўнай лінгвістыкі было звязана з праблемай стварэння штучнага інтэлекту.

6. **Тэорыя камунікацыі** – вучэнне пра зносіны, абмен думкамі, звесткамі, эмоцыямі ў чалавечым калектыве. Сродкамі камунікацыі выступаюць натуральная мова, паралінгвістычныя (невербальныя) кампаненты камунікацыі (жэсты, міміка), музыка, танец, гульня, пантаміма, праца з камп'ютарам і да т.п. Лінгвістыка часам наогул разглядаецца як састаўная частка тэорыі камунікацыі. Да ТК прымыкае **тэорыя PR (public relations)** – навука пра кіраванне грамадскай думкай (асноўныя сферы прымянення – палітыка, рэклама). **Міжкультурная камунікацыя** вывучае зносіны прадстаўнікоў розных нацыянальна-культурных супольнасцей.

7. **Лінгвістычная прагматыка** даследуе функцыянаванне моўных адзінак (знакаў) у маўленні і адносіны да іх з боку моўнікаў. Чаму чалавек у пэўнай сітуацыі гаворыць менавіта так, а не інакш, для чаго наогул ім нешта прамаўляецца, якія мэты ставяцца моўнікам – гэтыя пытанні знаходзяцца ў цэнтры ўвагі дадзенай навукі. Тут вывучаюцца ўзаемадачынненні адрасанта (суб'екта) і адрасата маўлення, сітуацыя зносін, мэты выказвання, маўленчыя паводзіны, стратэгія і тактыка, правілы размовы, намёкі, умаўчанні і г.д. **Тэорыя маўленчых актаў** даследуе тыпы маўленчых дзеянняў асобы – паведамленні, аб'яцанні, пабуджэнні, падзякі, прабачэнні, віншаванні, спачуванні, пытанні і інш.

8. **Лінгвістыка тэксту** вывучае правілы пабудовы звязнага тэксту і выражаны з іх дапамогай сэнс, разглядаючы тэкст як

сацыяльна-маўленчы акт. *Тэкст* (сэнсава цэласная паслядоўнасць моўных адзінак) трактуецца тут як мова ў дзеянні, першасны, зыходны пункт даследавання. З ім суадносіцца *дыскурс* – тэкст у аспекце падзей, тэкст, заглыблены ў жыццё.

9. *Этналінгвістыка* (у ЗША “антрапалагічная лінгвістыка”) вывучае мову ў сувязі з культурай, міфалогіяй і псіхалогіяй пэўнага народа. *Лінгвакультуралогія* разглядае мову як прадукт і частку культуры, фактар фарміравання культурных кодаў. Яе аб’ект – культурныя з’явы, якія адлюстраваліся і замацаваліся ў мове (літаратурная мова зберагае здабыткі элітарнай культуры, дыялекты – народнай, жаргоны – субкультуры, ідыялекты – індывідуальнай культуры). *Лінгвакраіназнаўства* вывучае адлюстраваныя ў мове і семантыцы яе адзінак нацыянальныя рэаліі, безэквівалентную лексіку (бел. *дранікі, верашчака, праснак, дзядзькаванне, калядаванне, Хатынь, Курапаты*).

10. *Матэматычная лінгвістыка* распрацоўвае фармальны апарат для апісання будовы натуральных і штучных моў. *Камп’ютарная лінгвістыка* прымяняе гэты апарат для стварэння камп’ютарных праграм, аўтаматычнай апрацоўкі тэксту, перакладу і г.д. У цяперашні час актыўна ствараюцца машынныя фонды моў, удасканалюцца сродкі аўтаматычнага аналізу, рэдагавання і фармаціравання тэксту.

1.4. Асноўныя канцэпцыі мовы ў сучаснай лінгвістыцы

Канцэпцыя – гэта адносна завершаная сістэма навуковых поглядаў, пабудаваная вакол пэўнай галоўнай думкі, ідэі. У сучаснай лінгвістыцы вылучаюцца тры асноўныя канцэпцыі мовы: семіятычная, структурная, псіхалінгвістычная.

1. *Семіятычная канцэпцыя* разглядае мову як сістэму знакаў. Навука пра знакі мае назву *семіётыка*. Мова толькі адна з шматлікіх знакавых сістэм, але галоўная для камунікацыі людзей. Рытуалы, геаграфічныя карты, чарцяжы, лозунгі, творы мастацтва, культуры, камунікацыя жывёл – усё гэта сістэмы знакаў. Яны служаць сродкамі захоўвання, апрацоўкі і перадачы інфармацыі. Інфармацыя мае знакавую прыроду. Знакі – гэта элементарныя носьбіты інфармацыі.

Інфармацыяй у тэорыі камунікацыі лічацца не толькі звычайныя паведамленні, але і, напрыклад, прывітанне, абмен рэплікамі, усмешка, узмах ці поціск рукі, прызнанне ў каханні, віншаванне, малітва, паэтычныя радкі, чырвань твару, апушчаныя долу вочы і г.д. – усё, што людзі паведамляюць адно аднаму спецыяльна ці міжвольна. Інфармацыя мае знакавую (замышчальную) прыроду і перадаецца з дапамогай знакаў – “намеснікаў” рэчаў,

прадметаў, прымет, дзеянняў, ідэй. Прадметам семіётыкі як навукі з’яўляецца не змест працэсаў камунікацыі, а іх тэхніка, знакавае ўвасабленне, *семіёзіс* (азначванне) інфармацыі.

Мова – гэта такая семіётыка, у якую могуць быць пераведзены ўсе іншыя семіётыкі. Яна ў адрозненне ад “зместавых” семіётык (мастацтва, літаратуры, рэлігіі) з’яўляецца семіётыкай у “чыстым” выглядзе (таму мы гаворым “мова кіно”, “мова жывапісу”, “мова музыкі”). У мовы няма нязнакавых, утылітарных функцый (параўн. адзенне, ежа). Знакавая тэорыя мовы – *лінгвасеміётыка* – дазваляе ўбачыць найбольш істотныя рысы ў змесце і будове мовы.

2. *Структурная канцэпцыя* разглядае мову як сукупнасць узаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых элементаў – гукаў, марфем, слоў, сінтаксічных канструкцый. Гэта канцэпцыя складае асноўны змест навучання мове ў школе, а таксама на занятках па сучаснай мове ў ВНУ. *Структуру* разумеюць як будову, сувязі, апазіцыі, адносіны паміж моўнымі элементамі. Мова ў цэлым разглядаецца як *сістэма*, а структура як неад’емны атрыбут сістэмы, яе ўнутраная арганізацыя, дзякуючы якой сістэма функцыянуе. Структурная канцэпцыя ўвасоблена ў дасягненнях акадэмічнага мовазнаўства – нарматыўных (апісальных) граматыках, тлумачальных і двухмоўных слоўніках.

3. *Псіхалінгвістычная канцэпцыя* разглядае мову ў аспекце функцыянавання, як *маўленчую дзейнасць* чалавека. На першы план тут выступае маўленне канкрэтнага індывіда, таму шырока выкарыстоўваецца метадыка эксперыменту, іншыя прыёмы псіхалагічных даследаванняў. Так, метадыка асацыятыўнага эксперыменту дазваляе наблізіцца да разумення таго, як існуе мова ў свядомасці асобных людзей і пэўных іх груп. Акцэнт робіцца на тое, што рэальна мова існуе ў мностве маўленчых актаў, у канкрэтных сітуацыях зносін. Функцыянаванне мовы (маўленне) залежыць ад умоў камунікацыі (напрыклад, урачыстае пасяджэнне ці бытавы дыялог), індывідуальных асаблівасцей моўнікаў. Унутры гэтай канцэпцыі вырашаюцца пытанні аб павышэнні эфектыўнасці маўленчага ўздзеяння, аб тым, як сказаць, каб пераканаць суразмоўцу, усхваляваць яго, пабудзіць да дзеяння. Тут разглядаецца эфектыўнасць сродкаў масавай камунікацыі, асаблівасці мовы рэкламных тэкстаў і інтэрнэт-зносін.

2. СЕМІЯТЫЧНАЯ КАНЦЭПЦЫЯ МОВЫ

2.1. Узнікненне і развіццё семіётыкі

Вытокі семіётыкі – у навуцы і культуры антычнасці. У Старажытнай Грэцыі, калысцы еўрапейскай цывілізацыі, краіне філосафаў і паэтаў, мовазнаўства развівалася ў рамках філасофіі. Шырокую вядомасць у свой час набыла дыскусія аб прыродзе назваў. Узніклі дзве тэорыі паходжання назваў. Самы старажытны погляд на слова адлюстраваны ў тэорыі *фюсей* (грэч. *на прыродзе*). Згодна з ёй, назва аб'екта выцякае з яго прыроды як цень, адбітак у люстэрку і таму не з'яўляецца ўмоўнай, канвенцыйнай, а ўяўляе сабой частку, нават сутнасць пэўнага аб'екта. Гэтай думкі прытрымліваўся Геракліт (каля 520 – 460 да н.э.), пазней філосафы-стоікі. Такі погляд ляжыць у аснове магіі, рэлігійных, мастацкіх адносін да слова, дзіцячай псіхалогіі. Аргументамі прыхільнікаў тэорыі фюсей выступаюць маляўнічасць гукаў мовы, гукаперайманні, гукавы сімвалізм (параўн. суб'ектыўнае ўспрыманне слоў *чорт* і *лілея*).

Паводле тэорыі *тэсей* (грэч. *на ўстанаўленні*), слова – гэта ўмоўны знак, свядома прыняты людзьмі, які не мае сутнаснай сувязі з названым аб'ектам. На гэтай пазіцыі стаялі Дэмакрыт (каля 460–370 да н.э.), Арыстоцель (384–322 да н.э.). Доказам з'яўляецца наяўнасць сінонімаў і амонімаў, розныя гукавыя комплексы ў розных мовах для намінацыі ідэнтычных аб'ектаў. Апісаная Платонам (428–347 да н.э.) у дыялогу “Краціл” дыскусія працягвалася ў еўрапейскай лінгвістыцы і пазней, у пэўным сэнсе яна дайшла і да нашага часу.

У эпоху Асветніцтва гэту праблему распрацоўваў англійскі філосаф, заснавальнік палітычнага лібералізму і асацыятыўнай псіхалогіі Джон Лок (1632–1704). Канцэпцыя Лока была заснавана на адмаўленні прыроджаных ідэй і прынцыпаў і сцвярджала, што ўсе чалавечыя веды бяруцца з вопыту. Знакі і працэсы азначвання Лок прапанаваў вывучаць у спецыяльнай тэорыі, якую назваў *семіётыкай*.

Заснавальнікам семіётыкі Новага часу стаў амерыканскі логік і матэматык Чарльз Пірс (1839–1914). Шырока вядомымі ідэі Пірса сталі толькі ў 30-я гг. XX ст. Вучоны ўпершыню распрацаваў цэласную тэорыю знакаў і знакавых сістэм, услед за Локам назваўшы яе семіётыкай, а таксама прапанаваў асноўныя тэрміны гэтай навукі. Пірс падзяліў знакі на 3 асноўныя класы, што адлюстроўваюць 3 ступені семіёзісу (станаўлення знака) і характар матываванасці формы (абалонкі) знака яго зместам. Гэта *знакі-індэкссы*, у якіх сувязь формы і зместу матывавана натуральнай, прыроднай сувяззю (тэмпература цела, частата пульсу, знакі жывёл, выклічнікі і інтанацыя ў натуральнай мове); *знакі-копіі*, дзе сувязь зместу і формы матывавана падабенствам паміж гэтымі двума бакамі знака (гукперайманні,

колеры фізічнай карты, карціны, фотаздымкі, сляды, адбіткі пальцаў, піктаграфічнае пісьмо); **знакі-сімвалы**, у якіх матываваная сувязь двух бакоў знака адсутнічае наогул (большасць слоў любой натуральнай мовы, арабскія лічбы і іншыя матэматычныя знакі, многія жэсты, свіст, апладысменты).

Значны ўклад у семіётыку ўнёс выдатны мовазнавец Ф. дэ Сасюр. Ён не быў знаёмы з ідэямі Ч. Пірса і ішоў да знакавай тэорыі ад лінгвістыкі, роздумаў над прыродай мовы. Навуку пра знакі ён называў **семіялогіяй** і лічыў яе часткай сацыяльнай псіхалогіі, а лінгвістыку – часткай семіялогіі. Сасюр вылучыў тры найважнейшыя ўласцівасці моўнага знака: **адвольнасць (умоўнасць)**, што абараняе знак ад знешняга ўмяшання, імкнення людзей нешта змяніць, “палепшыць” у мове і прадвызначае стыхійны характар моўнага развіцця; **лінейнасць** – ланцужковую арганізацыю элементаў, пэўную працягласць знешняй формы, што патрабуе часу / прасторы для рэалізацыі вуснага / пісьмовага маўлення (параўн. нелінейныя семіётыкі жывапісу або дарожнай сігналацыі); **нязменнасць і зменлівасць**, што дазваляе людзям паразумецца і ў той жа час забяспечвае гістарычнае развіццё мовы.

Першая ў XX ст. кніга па семіётыцы “Асновы тэорыі знакаў” належыць доктару філасофіі Чыкагскага ўніверсітэта Чарльзу Морысу (1901–1978). Вучоны ставіў мэтай падвядзенне адзінай семіятычнай базы пад розныя спецыяльныя навукі – фізіку, матэматыку, псіхалогію, лінгвістыку і інш., што, у прыватнасці, павінна было праявіцца ва ўніфікацыі тэрміналагічнай базы. І хоць гэта задума не была здзейснена, імкненне да стандартызацыі навуковай камунікацыі настойліва заяўляе пра сябе ў наш час (афармленне навукова-праектнай дакументацыі, вынікаў навуковых даследаванняў, навукі працы з камп’ютарам і інтэрнэтам). Морыс вылучыў тры аспекты знака: **сінтактыка** (адносіны паміж знакамі, напрыклад, словамі ў выказванні), **семантыка** (адносіны паміж знакамі і аб’ектамі, што яны абазначаюць), **прагматыка** (адносіны людзей, камунікантаў да знакаў). Гэта і ёсць тры галоўныя раздзелы семіётыкі.

Выдатны філолаг XX ст. Раман Восіпавіч Якабсон (1896–1982) звяртаўся да семіётыкі ў пошуках сутнасці мовы. Яму ўласціва надзвычай шырокае разуменне знака. Міжвольныя праявы чалавечай мімікі і функцый арганізма, фанемы і нават іх дыферэнцыяльныя прыметы – усё, што можа быць інтэрпрэтавана чалавекам, Якабсон адносіў да знакаў. Лінгвістыку вучоны ўключаў у склад семіётыкі, а семіётыку – у агульную тэорыю камунікацыі. Якабсон увёў у знакавую тэорыю паняцце **шыфтарай** (“пераключальнікаў” інфармацыі). Гэта асобныя ад знакаў апэратары, якія праясняюць характар сувязі выказвання з сітуацыяй маўлення (напрыклад,

паказчыкі асобы ў займенніках і дзеясловах). Шыфтары паказваюць, хто з'яўляецца суб'ектам дзеяння па адносінах да ўдзельнікаў маўленчага акта, а таксама ступень аддаленасці ўдзельнікаў маўленчай сітуацыі ад моўніка (*гэты – той, тут – там, тады – цяпер*). Якабсон сцвердзіў універсальнасць **апазіцыі “метафара – метанімія”** ў мове, рабоце мозга чалавека, розных відах мастацтва, паказаў, што гэтыя два віды адносін (сувязей) – па падабенстве і па сумежнасці – прысутнічаюць у любой сістэме знакаў. Рамантызм, сімвалізм, філасофскія, дыдактычныя творы, афарызмы пераважна метафарычныя; рэалізм, масавая літаратура, публіцыстыка, як правіла, метанімічныя. Даследчык зрабіў спробу пашырыць на мову некаторыя біялагічныя заканамернасці. Так, **біягенетычны закон** быў прыменены да станаўлення мовы ў працэсе эвалюцыі чалавека: антагенез (індывідуальнае развіццё арганізма) коратка паўтарае асноўныя этапы філагенезу (эвалюцыі віду). Гэта азначае, што назіранні за развіццём маўленчых здольнасцей дзіцяці могуць даць абагульненае ўяўленне аб паходжанні і развіцці мовы наогул. Былі таксама праведзены паралелі паміж генетычным кодам і мовай, выказана думка, што здольнасць разумець мову, засвойваць і карыстацца ёю з'яўляецца спадчыннай уласцівасцю.

Адным з самых вядомых семіётыкаў ХХ стагоддзя стаў папулярны італьянскі пісьменнік і філосаф, прафесар Балонскага ўніверсітэта Умберта Эка (н. 1932). З семіятычнага пункту гледжання ён даследаваў асаблівасці сучаснай постмадэрнісцкай, інтэрнэтна-камп'ютарнай цывілізацыі. У. Эка выдзяляў агульную семіялогію (філасофія мовы і тэорыя камунікацыі) і яе прыватныя адгалінаванні (знакавыя сістэмы рэлігіі, палітыкі, выхавання, мастацтва, масавай камунікацыі, рыторыкі, ідэалогіі, рэкламы, кіно, музыкі, скульптуры). У. Эка належыць ідэя **множнасці інтэрпрэтацый** як абавязковай, сутнаснай прыметы мастацкага тэксту, а таксама думка пра творы, пазбаўленыя жорсткай фіксацыі кампанентаў (сюжэта, кампазіцыі, дзейных асоб, фіналу) і адкрытыя для “дапісвання” іх чытачом.

Развіццё семіётыкі ў СССР было звязана з дзейнасцю **маскоўска-тартускай семіятычнай школы** (МТСШ), найбольш яркімі прадстаўнікамі якой сталі Юрый Міхайлавіч Лотман (1922 – 1993), Уладзімір Мікалаевіч Тапароў (1928–2005), Вячаслаў Усеваладавіч Іванаў (н. 1929), Барыс Андрэевіч Успенскі (н. 1937). На працягу 1964–1992 гг. у “Вучоных запісках Тартускага ўніверсітэта” яны апублікавалі 25 выпускаў “Прац па знакавых сістэмах”. Школа развівала дзве асноўныя навуковыя тэмы – семіётыка культуры і семіётыка гісторыі. Тут была прапанавана канцэпцыя **“другасных мадэлюючых сістэм”**, паводле якой міфалогія, рэлігія, літаратура, мастацтва, сацыяльныя нормы, этыкет – гэта знакавыя сістэмы, якія

мадэлююць (па-свойму адлюстроўваюць) фрагменты рэальнасці і ў выніку функцыянавання спараджаюць творы – паслядоўнасці знакаў, г.зн. тэксты. Аналагічна мова спараджае маўленне. Пры гэтым мова – першасная семіётыка, астатнія – другасныя, бо залежаць ад мовы, ствараюцца і тлумачацца з яе дапамогай. Вучонымі МТСШ было праведзена супастаўленне феноменаў *мастацтва* і *гульні* як умоўных мадэлей рэальнасці, што існуюць па сваіх правілах. Гульня з’яўляецца мадэллю дзейнасці і мае на мэце захаванне пэўных правіл, мастацтва выступае мадэллю жыцця і імкнецца да пошукаў ісціны. Гістарычна мастацтва вырасла з гульні. У рамках школы распрацоўвалася *тыпалогія культур*, у прыватнасці, іх падзел па наяўнасці / адсутнасці пісьменнасці. Так, сцвярджалася, што пісьмовая культура (летапісы, газеты), як правіла, захоўвае ўсё незвычайнае, выключнае, адзінкавае, сенсацыйнае, у той час як беспісьмовая культура (фальклор, рытуалы і звязаныя з імі артэфакты) робіць акцэнт на звычайных падзеях, будзённым ладзе жыцця. Па аналогіі з паняццямі біясферы і наасферы Лотман увёў паняцце *семіясферы*, якая аб’ядноўвае ўсё знакавае, што здольна захоўваць і перадаваць інфармацыю. Семіясфера – гэта не змест, а знакавая апора свядомасці, усе каналы і спосабы перадачы інфармацыі. Прадстаўнікі МТСШ развівалі ідэю аб універсальнай значнасці *парных сімвалаў* (бінарных апазіцый) у гісторыі свядомасці і культуры. На думку вучоных, дваічная структура свету, двухполюсная сістэма супрацьпастаўленняў адлюстравана ў самой арганізацыі мозга чалавека, прычым адзін з кампанентаў пар ацэньваецца пазітыўна, другі – негатыўна (*цот – няцот, верх – ніз, правы – левы, плюс – мінус, добры – благі, адзін – многа, спакой – рух, святло – цемра* і да т.п.). У мове, як і ў любой іншай знакавай сістэме, існуе вялікая колькасць падобных пар і адпаведных дыхатамічных класіфікацый.

2.2. Знак і яго структура

Знак – матэрыяльны прадмет (рэч, з’ява, дзеянне, прымета), які ўспрымаецца органамі пачуццяў і выступае ў якасці прадстаўніка (намесніка, заменніка) іншага прадмета, з’явы, уласцівасці і г.д. Знакі выкарыстоўваюцца для атрымання, захоўвання, перапрацоўкі і перадачы інфармацыі. Кожны знак мае: 1) матэрыяльны бок, план выражэння, *азначальнае*; 2) ідэальны бок, план зместу, *азначанае*. План выражэння (знешняя форма) – гэта часта толькі метка, ярлычок, этыкетка, “драбніца”, за якой можа хавацца надзвычай багаты змест (параўн. сцягі, гербы, чарцяжы, геаграфічныя карты, а таксама знакавыя адзінкі мовы – словы *воля, дом, шчасце, любоў* і пад.). Здольнасць выразіць вялікае праз малое – вельмі каштоўная для

камунікацыі ўласціваць знака. Такім чынам, знак мае двухбаковы, матэрыяльна-ідэальны характар. Але варта звярнуць увагу на тое, што значэннем (зместам) любога знака з'яўляецца не канкрэтны аб'ект (прадмет), а паняцце (абагульненае ўяўленне) пра яго ў свядомасці камунікантаў. Планам зместу слоў *кніга, кветка, стол* як лексічных адінак беларускай мовы выступаюць не адзінкавыя канкрэтныя прадметы, а паняцці пра цэлыя класы аднародных прадметаў. У маўленні значэнне моўнага знака звычайна канкрэтызуецца.

У структуры знакаў (моўных і нямоўных) ёсць элементы, якія не суадносяцца з уяўленнямі пра знешні свет. У мове гэта адзінкі, якія не маюць значэння (гукі / фанемы, літары), а таксама самастойныя сэнсавыя адзінкі – марфемы, якія можна назваць **частковымі знакамі, паўзнакамі**. Усе яны, у тым ліку і вядомыя “знакі прыпынку”, адносяцца да катэгорыі **субзнакаў** (будаўнічых элементаў знакаў). Напрыклад, сярод знакаў вайсковых адрозненняў (на пагонах) субзнакамі з'яўляюцца асобныя зорчкі, лычкі, прасветы; сярод знакаў дарожнай сігналізацыі – агульныя іх контуры (трохвугольнік, прамавугольнік, круг) і іншыя асобныя элементы.

2.3. Тыпы знакаў і знакавых сістэм у залежнасці ад фізічнай прыроды азначальнага (плана выражэння)

Па колькасці органаў пачуццяў вылучаюць 5 тыпаў знакаў і знакавых сістэм. 1) **Аптычныя** (зрокавыя). З дапамогай зроку чалавек атрымлівае да 85% інфармацыі пра навакольную рэчаіснасць, гэта найважнейшы для яго семіятычны канал. Да аптычных знакаў адносяцца танцы, позы, афарбоўка жывёл; жэсты, міміка, погляды, рытуальныя рухі і позы ў рэлігійнай сферы; выяўленчае мастацтва, пантаміма; звычайнае пісьмо, пальцавы алфавіт глуханнявых; дарожныя знакі, геаграфічныя карты, матэматычная сімволіка, адзенне. 2) **Акустычныя** (слыхавыя). Другі па значнасці для чалавека і многіх жывёл канал перадачы інфармацыі ўключае такія знакі, як брэх, піск, іржанне, рыканне, шыпенне, выццё, спевы і да т.п. у біякамунікацыі; артылерыйскі салют, гімн, звон; музыка, кіно, тэатр (іх слыхавы кампанент); гукавая мова, шэпт, крык, “мовы” свісту, барабанаў; гудкі, свісткі, званкі, зумеры. 3) **Альфакторныя** (пахавыя). Гэты клас знакаў адыгрывае вялікую ролю ў жывёльным свеце. Там актыўна выкарыстоўваюцца феромоны – спецыяльныя лятучыя рэчывы, якія выдзяляюцца залозамі ўнутранай сакрэцыі жывёл і служаць сродкам унутрывідавочнай сігналізацыі. У філагенезе жывых органаў пахі і нюх – гэта самы старажытны канал дыстантнай сувязі. У паўсядзённых зносінах людзей альфакторныя знакі сёння сустракаюцца рэдка, але яны занялі ўстойлівае месца ў вобразнай

сістэме многіх мастацкіх твораў (параўн. раман П. Зюскінда “Das Parfum”). У міфалогіі і фальклоры пах часта выступае маркерам усяго “чужога”, “нячыстага” (напрыклад, пах серы). Духмяныя рэчывы (ладан, ялей, фіміям) прымяняюцца ў царкоўнай практыцы і народнай медыцыне. 4) **Тактыльныя** (дотыкавыя). Сюды адносяцца ўсе праявы непасрэднага цялеснага кантакту: пагладжванні, поціскі рук, абдымкі, пацалункі, масаж, казытанне. Жывёлы нярэдка аблізваюць адно аднаго ці гаспадара. На тактыльнай аснове створана пальцавая азбука для сляпых (рэльефна-кропкавы шрыфт Брайля), сенсорныя сістэмы на разнастайных аўтаматычных апаратах і дактыласкапічных прапускніках. 5) **Дэгустацыйныя** (смакавыя). Гэты самы старажытны канал пачуццёвага ўспрымання звязаны з прыёмам ежы ў чалавека і жывёл. Прыемны смак, як правіла, сігналізуе пра карысць прадуктаў, непрыемны – хутчэй пра шкоднасць, магчыма, наяўнасць атруты або лекаў. Смачна пакарміць гасцей – знак асаблівай павагі да іх.

Для моўнага знака ўласцівы дзве першыя фізічныя абалонкі, выразна арыентаваныя на інтэлектуальную работу мозга; тры наступныя звязаны пераважна з фізіялогіяй і захоўваюцца ў камунікацыі людзей як астаткавыя.

2.4. Класы знакавых сістэм у залежнасці ад паходжання

Паводле генезісу семіётыкі падзяляюцца на **прыродныя** (біялагічныя, прыроджаныя) і **культурныя** (небіялагічныя). Да прыродных адносяцца ўсе сродкі зносін у жывёльным свеце і знакі, што дасталіся чалавеку “ў спадчыну” ад біякамунікацыі, напрыклад, плач, смех, праявы радасці, смутку, болю (асабліва ў дзяцей як найбольш непасрэдных выразнікаў фізіялагічна-эмацыйных рэакцый), некаторыя кінемы (жэсты) – адмахнуцца, нахіліць галаву, пакланіцца, стаць на калені.

Культурныя семіётыкі ўяўляюць сабой прадукт сацыяльнай гісторыі чалавецтва і ў сваю чаргу дзеляцца на **натуральныя** (якія ўзніклі стыхійна) і **штучныя** (створаныя людзьмі свядома і мэтанакіравана). Натуральнымі па паходжанні семіётыкамі з’яўляюцца этнічныя мовы, паводзіны, адзенне, этыкет, рэлігіі, усе віды мастацтва, у значнай ступені жэсты і міміка. Да штучных адносяцца матэматычная сімволіка, геаграфічная карта, дарожныя знакі, алфавіты, знакі хімічных элементаў, ноты, знакі вайсковых адрозненняў, гербы, эмблемы, ордэны, медалі, значкі, пячаткі, гандлёвыя маркі, штучныя мовы, тэрміналогіі, канкрэтныя творы мастацтва, сістэмы пісьма і многае іншае.

Прыродныя семіётыкі засвойваюцца індывідам генетычна, ад нараджэння, натуральныя – з паўсядзённага навакольнага жыцця,

штучныя – шляхам спецыяльнага навучання. Аднак неабходна падкрэсліць, што адзначаныя класы семіётык уяўляюць сабой непераарыўны пераходны кантынуум, а адрозненні паміж імі маюць градуальны (ступенны) характар.

2.5. Тыпы знакаў у залежнасці ад характару сувязі азначальнага і азначанага

Напачатку варта звярнуць увагу на адрозненне элементарных і неэлементарных знакаў. *Элементарныя* – гэта знакі простыя (не змяшчаюць унутры сябе іншых знакаў) і першасныя (не з’яўляюцца вытворнымі ад іншых знакаў): крык пеўня, узмах рукі, слова, чырвоны крыж, лічба 6, знак “мінус”, скрыпічны ключ і г.д. *Складаныя* (неэлементарныя) уключаюць у сябе некалькі простых: узмах рукі + ківок галавы + слова *Бывай!*; сказ (выказванне), параўнанне, метафара, верш ці любы іншы твор, абрад хрышчэння, геаграфічная карта, камбінацыя лічбаў, формула, грашовая купюра, уніформа і г.д.

Абавязковая для кожнага знака сувязь азначальнага і азначанага можа быць *матываванай* (абумоўленай, яе можна патлумачыць) і *нематываванай*. У свядомасці чалавека матываваныя сувязі (асацыяцыі) бываюць двух відаў: па *сумежнасці* з’яў (метанімічныя) і па іх *падабенстве* (метафарычныя). Адсюль і вынікаюць 3 магчымыя віды сувязі паміж азначальным і азначаным любога знака. Адпаведна Ч. Пірсам былі вылучаны 3 класы элементарных знакаў: знакі-індэксы, знакі-копіі і знакі-сімвалы.

У *знакаў-індэксаў* (пазней іх таксама сталі называць *знакамі-сімптомамі*) сувязь азначальнага і азначанага матывавана іх натуральнай сумежнасцю (судакрананнем, перасячэннем). У выпадку перасячэння азначальнае з’яўляецца часткай азначанага. Індэкс фізічна звязаны са сваім аб’ектам сувяззю метанімічнага характару. У камунікацыі жывёл знакаў-індэксаў абсалютная большасць. Калі сабака ад радасці махае хвостом або з пагрозай скаліць зубы, кошка ад задавальнення мурлыкае або насцярожана шыпіць, то гэта і адрасацыя (знак для іншых), і складнік (сімптом) фізіялагічнага стану жывёлы. Індэксамі з’яўляюцца жэсты і міміка чалавека, якія захоўваюць генетычную сувязь з рухамі цела жывёл: пазяханне, дрыжыкі, нахмурванне броваў, пачэсванне патыліцы, а таксама плач, смех, усмешка, акругленыя ад страху ці здзіўлення вочы, чырвань (бледнасць) твару, сціснутыя зубы, стогн, закусванне губ, зморшчаны ці надзьмуты твар. У натуральнай мове да індэксаў адносяцца інтанацыя, выклічнікі, шыфтары (займеннікі і займеннікавыя прыслоўі). Іх семантыка непасрэдна звязана з выражэннем пачуццяў і эмоцый або, у выпадку шыфтараў, з канкрэтнай сітуацыяй маўлення.

У **знакаў-копіі** (або **знакаў-ікон**) сувязь азначальнага і азначанага матывавана падабенствам між імі, а значыць, з'яўляецца метафарычнай. У біякамунікацыі такіх знакаў няшмат, гэта ўсе выпадкі імітацыі (нападу, бойкі): сабака як бы “кусае” руку гаспадара, маладняк гуляе, імітуючы паядынкі дарослых асобін. У натуральнай мове гэта гукаперайманні і іх дэрываты (дзеясловы тыпу *шыпець, капаць, шаптаць, грымець, трашчаць, звінецць, топаць, скрыпець, выць*), усе праявы гукапісу і гукавога сімвалізму, рэдуплікацыя (*доўга-доўга, ціха-ціха, высокі-высокі*). Сюды адносяцца ўсе “сыграныя” жэсты і позы, ненатуральная, “зробленая” ўсмешка, артыстычнае “акругленне” вачэй, прытворныя слёзы або смех. Знакі-копіі – гэта і карціны, фотаздымкі, чарцяжы, многія дарожныя знакі і знакі абслугоўвання, колеры фізічнай карты, піктаграмы алімпійскіх відаў спорту, разнастайныя дыяграмы і графікі, “іконкі” на камп’ютары, рымскія лічбы. У сістэмах пісьма гэта іерогліфы і піктаграмы, прабелы паміж словамі, абзацы, вялікія літары, шрыфтавыя выдзяленні, смайлікі, графічныя паўторы (*№№, гг., сс., іі.*). Іканічныя знакі пераважаюць у розных відах мастацтва.

У **знакаў-сімвалаў** сувязь азначальнага і азначанага з сучаснага пункту гледжання наогул не матывавана. У свеце жывёл такія знакі не фіксуюцца, паколькі жывёлам не ўласціва абстрактнае мысленне. Сярод жэстаў-кінем да сімвалаў адносяцца тыя, паходжанне якіх сёння ўжо немагчыма растлумачыць: ківок галавы ў знак згоды ці адмовы, здыманне шапкі, адданне чэсці, уставанне ці пацалунак для прывітання, свіст, апладысменты. Часта гэтыя жэсты шматзначныя (амбівалентныя). У семіётыцы паводзін сімвалічны характар маюць застоллі, формы адзення, упрыгожанні, некаторыя віды ежы. Сюды ж адносяцца фізіка-матэматычныя і хімічныя сімвалы, музычная і шахматная натацыя, мовы праграмавання, абсалютная большасць слоў натуральных моў. Моўныя знакі, як і мова ў цэлым, наогул маюць сімвалічную, канвенцыйную прыроду. Гэта дазваляе мове служыць апорай абстрактнага мыслення чалавека. Знакі-індэксы і знакі-копіі – па сутнасці моўная перыферыя.

Аднак, не маючы, за рэдкім выключэннем, прыроднай, першаснай матываванасці сваіх адзінак, усе мовы маюць **матываванасць другасную, унутрысістэмную**. Гэта матываванасць вытворных слоў і значэнняў (параўн. *стол, акно, рыба і настольнік, падаконнік, рыбак*). У беларускай мове вытворных слоў прыкладна дзве трэці ад усяго лексікону. Другасная матываванасць характэрна для гербаў, сцягоў, эмблем, ордэнаў, медалёў, уніформ, асобных матэматычных знакаў ($\pm \approx \neq \leq \geq \%$).

2.6. Знакавыя сістэмы паводле плана зместу. Антрапаморфны характар моўнай карціны свету

Паводле зместу ўся інфармацыя падзяляецца на дзве семантычныя зоны з плаўнай мяжой пераходу паміж імі: *суб'ектыўна-пачуццёвая* і *аб'ектыўна-рацыянальная*. Крайнія кантрасныя полюсы тут – біясеміётыка і матэматычная сімволіка (напрыклад, крык пёўня і матэматычная формула). Натуральная мова займае на такой шкале сярэдняе месца. Семіётыка мовы больш рацыянальная, чым семіётыкі рэлігіі, мастацтва, але менш рацыянальная, чым штучныя спецыялізаваныя семіётыкі. Мовай можна выражаць і адзін, і другі тып значэнняў (параўн. *Мне холадна. Так сумна. Баліць галава. Хачу марожанага. – Тэмпература мінус дзесяць градусаў па Цэльсію. Галаўны боль з'яўляецца адным з сімптомаў грыпу. Дзеці любяць салодкае*). Цэнтральным становішчам у бязмежнай інфармацыйнай прасторы тлумачыцца ўніверсальнасць і агульнадаступнасць мовы як сродку зносін, яе сувязны характар паміж усімі семіётыкамі.

Разам з тым мова і абмежавана ў выражэнні палярных тыпаў інфармацыі. Так, не заўсёды можна знайсці словы для намінацыі тонкіх адрозненняў у адчуванні болю ці задавальнення, бачных адценняў колеру або чутных нюансаў гуку. Нельга абысціся натуральнай мовай у матэматыцы, фізіцы, інфарматыцы і іншых галінах прымянення штучных семіётык.

З дапамогай сваіх знакавых адзінак (слоў, фразеалагізмаў) мова фарміруе ў свядомасці людзей вобраз навакольнай рэчаіснасці, які прынята называць *моўнай карцінай свету*. Мова фіксуе і захоўвае комплекс ведаў і ўяўленняў пэўнай этнічнай супольнасці пра свет. Гэтае светабачанне адлюстроўвае штодзённую грамадскую практыку людзей, яно ў значнай ступені найўнае і наскрозь “ачалавечанае”. Таму невыпадкова любая натуральная мова *антрапаморфная* (“чалавекападобная”) найперш у сваёй семантычнай сферы. Адным з яркіх сведчанняў гэтага з'яўляюцца, напрыклад, назвы частак рэльефу, прыпадобненых да частак цела ці адзення чалавека: горны *хрыбет*, *перашыек*, *губа* ‘бухта’, *падэшва* гары, *рукаў* ракі, *жэрла* (ад *горла*) вулкана, *мыс Канін нос*, *вусце* (ад *вусны*) ракі, *паркі* – *лёгкія* горада; параўн. таксама сцёртыя метафары *ножка* (крэсла), *ручка* (дзвярэй), *горла* (бутэлькі), *носік* (чайніка), *спінка* (канапы), *зубы* (пілы), *вушка* (іголки). Любая метафара наогул увасабляе падабенства, якое ўбачыў, заўважыў чалавек, назіраючы за жывымі і нежывымі аб'ектамі ў прыродзе: *журавель*, *сабачка*, *ёрыш*, *жучкі*, *мышка*, *вірусы*; *ну і гусь!*, *важная птушка*, *змяя падкалодная*, *стары пень*, *божы адуванчык*; *вецер дзьме*, *мароз цісне*.

Моўная карціна свету можа не супадаць з навуковай, паколькі апошняя рэпрэзентуе ўсю сукупнасць ведаў пра свет, выпрацаваную на сучасны момант усімі спецыяльнымі навукамі. Такое несупадзенне адлюстравана ў розніцы лексічных значэнняў і навуковых паняццяў. Напрыклад, слова *зорка* ў тлумачальным слоўніку мае шэраг значэнняў: ‘нябеснае цела’, ‘шчасце, удача, лёс’, ‘геаметрычная фігура’, ‘воінскі значок’, ‘знак узнагароды’, ‘светлая пляма на лбе ў жывёл’, ‘чалавек вялікага таленту’. Энцыклапедыя ж як даведнік навуковага характару падае толькі тэрміналагічнае паняцце ‘нябеснае цела, якое складаецца з распаленых газаў і здольна свяціцца’. Параўнайце таксама паўсядзённа-бытавое і навуковае тлумачэнне такіх прыродных з’яў, як электрычнасць, вясёлка, гром, маланка, туман і да т.п. Часам замацаваныя ў мове характарыстыкі аб’ектаў выразна супярэчаць сучасным навуковым уяўленням: *сонца ўстае і садзіцца, месяц свеціць, край зямлі, рыба-кіт, чорны колер* (у фізіцы гэта адсутнасць колеру), *сярпак маладзіка* (у астраноміі маладзік – фаза Месяца, калі ён нябачны). Падобныя факты сведчаць пра тое, што навуковая карціна свету адлюстроўвае толькі лагічныя веды аб навакольнай рэчаіснасці, а моўная карціна свету фіксуе цэласнае ўспрыманне, што ўключае і старажытныя, міфалагічныя, нярэдка памылковыя ўяўленні, якія, аднак, сталі неад’емнай часткай чалавечай гісторыі і культуры.

2.7. Знакавыя сістэмы паводле тыпу арганізацыі (будовы)

Знакі існуюць у пэўнай сістэме. Ізаляваныя знакі не могуць выконваць сваю непасрэдную функцыю перадачы інфармацыі. У мінімальнай знакавай сістэме з двух знакаў адзін можа быць **нулявым** (супрацьпастаўлены наяўнасць і адсутнасць аб’екта-замышчальніка).

Знакавыя сістэмы бываюць **простыя (элементарныя)** і **складаныя** (у апошніх вылучаюцца свае ўнутраныя падсістэмы). Сістэма дзесяці арабскіх лічбаў – элементарная, яна ўваходзіць у складаную сістэму матэматычных абазначэнняў. Элементарныя сістэмы (падсістэмы) у мове – сінанімічны рад, антанімічная пара, сістэма артыкляў, мінімальнае лексіка-семантычная група (напрыклад, назвы месяцаў), сістэма дадзеных членаў сказа.

Па наяўнасці адносін іерархіі (падпарадкавання) знакавыя сістэмы падзяляюцца на **аднаўзроўневыя** і **шматузроўневыя**. Аднаўзроўневыя, хоць і складаныя, семіётыкі – знакі дарожнага руху, геаграфічная карта. У дарожных знаках – 7 падсістэм (знакі папярэджальныя, забараняльныя, інфармацыйныя, знакі сэрвісу, святлафор, сігналы рэгуліроўшчыка, дарожная разметка). Пры спалучэнні ў любой камбінацыі яны не даюць новага знака, у іх няма

сінтаксісу. “Мовы” жывёл (у тым ліку спевы птушак), міміка і жэсты людзей – таксама аднаўзроўневыя семіётыкі.

Шматузроўневая, хоць і простая, семіётыка – арабскія лічбы. У розных спалучэннях яны набываюць іншае значэнне: $284 \neq 842 \neq 428 \neq 824$. Тое ж назіраем у сістэме нумарацыі памяшканняў або ў нумарацыі дамоў у ЗША. Шматузроўневыя знакавыя сістэмы, такім чынам, маюць свой сінтаксіс (правілы камбінавання знакаў). Гэта дазваляе будаваць на іх аснове бясконцую колькасць выказванняў. У аднаўзроўневых семіётыках колькасць выказванняў раўняецца колькасці элементарных знакаў, іх не можа быць вельмі многа. Усе дарожныя знакі пералічаны ў “Правілах дарожнага руху”. Затое 10 арабскіх лічбаў могуць выражаць бясконцую колькасць лікаў.

Класічным прыкладам шматузроўневай семіётыкі з’яўляецца натуральная мова. Але пытанне пра колькасць моўных узроўняў застаецца дыскусійным. Максімальна падрабязны пералік складае 9-узроўневую іерархію: 1) узровень дыферэнцыяльных прымет фанем, 2) узровень фанем (гукаў), 3) узровень складоў (сілабем), 4) узровень марфем, 5) узровень лексем (слоў), 6) узровень сінтагмаў (словазлучэнняў), 7) узровень сказаў (выказванняў), 8) узровень складанага сінтаксічнага цэлага (звышфразавых адзінстваў), 9) узровень тэксту.

Для псіхалогіі моўнікаў істотныя 4 узроўні – фанем, слоў, сказаў і тэкстаў. Для класічнай семіётыкі важныя толькі 2 ўзроўні – узровень слоў і ўзровень выказванняў.

У другой палове XX стагоддзя ў лінгвістыку прыйшло паняцце *ўзроўневага ізамарфізму*, якое ўвёў ва ўжытак вядомы польскі вучоны Е. Курыловіч). Маецца на ўвазе пэўнае падабенства, паралелізм у будове розных моўных узроўняў. Напрыклад, гукі аб’ядноўваюцца ў склады, марфемы ў словы, словы ў сказы; у складзе галоўным з’яўляецца галосны гук і неабавязковымі зычныя гукі, у слове – корань і неабавязковыя афіксы, у сказе – выказнік і неабавязковыя актанта. Ідэя ізамарфізму ўзнікла не без уплыву тэорыі фракталаў – мностваў, складзеных з частак, якія ў некаторым сэнсе падобныя да цэлага. Натуральнымі фракталамі з’яўляюцца берагавыя лініі мацерыкоў і астравоў, горы, воблакі, галіны і лісты дрэў, сняжынкі.

3. СТРУКТУРНАЯ КАНЦЭПЦЫЯ МОВЫ

3.1. Вытокі і метадалогія структуралізму

Структурнае мовазнаўства нараджалася на пачатку ХХ стагоддзя з пошукаў больш строгіх і паслядоўных метадаў для апісання *сучасных моў*. Узнікненне структуралізму было абумоўлена і агульным развіццём тагачаснай прыродазнаўчай навукі. Фізіка адкрыла свет элементарных часціц і складаныя адносіны паміж імі, дзякуючы чаму глыбокую інтэрпрэтацыю атрымала перыядычная сістэма хімічных элементаў. У біялогіі з'явіліся генна-храмасомная тэорыя спадчыннасці і тэорыя біяцэнозаў (устойлівых сукупнасцей жывых арганізмаў пэўнай мясцовасці). Увесь навакольны свет пачаў успрымацца і даследавацца вучонымі ў выглядзе шматузроўневай сістэмы сістэм.

Ідэя *элементаў, сістэм* як іх арганізаванай сукупнасці, *структуры* як іерархіі сувязей і ўзаемаадносін паміж элементамі пранікае ў самыя розныя навукі, у тым ліку гумантарныя – структурныя напрамкі ўзнікаюць у літаратуразнаўстве, этнаграфіі, гісторыі, псіхалогіі, мастацтвазнаўстве, сацыялогіі, антрапалогіі. Назіранні, рэгістрацыя і назапашванне фактаў саступаюць месца вывучэнню сутнасці з'яў, унутраных заканамернасцей, абумоўленых характарам структуры. На першы план у навуковых працах выходзяць *дэдуктыўныя метады*: канкрэтныя даследаванні пачынаюцца з папярэдняга прыняцця агульнай тэорыі і яе асноўных пастулатаў.

Структуралізм у лінгвістыцы ўзнік як развіццё ідэй Фердынанда дэ Сасюра. Спачатку існавала паняцце “сасюрыянства”, тэрмін “структуралізм” з'явіўся ў 1939 г. Паступова сфарміраваліся асобныя *школы (напрамкі)* структуралізму: Пражская школа функцыянальнай лінгвістыкі, Капенгагенская лінгвістычная школа (гласематыка), Амерыканская школа дэскрыптыўнай лінгвістыкі, Лонданская лінгвістычная школа. У галіне тэорыі структуралізм выступае з пазіцыі крытыкі традыцыйнага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства з яго першачарговай увагай да дыяхраніі, а таксама псіхалагічнага і сацыялагічнага напрамкаў з іх эмпірычнымі (угрунтаванымі на пачуццёвым вопыце) і індуктыўнымі (накіраванымі ад фіксацыі асобных фактаў да агульных вывадаў) метадамі.

3.2. Навуковая дзейнасць Ф. дэ Сасюра

Швейцарскі вучоны Фердынанд дэ Сасюр (1857–1913) – адзін з самых знакамітых мовазнаўцаў “усіх часоў і народаў”. Па сіле ўплыву на сусветнае мовазнаўства з ім можа параўнацца толькі В. Гумбальт. З імем дэ Сасюра звязана магістральная лінія ў развіцці мовазнаўства,

якая ўвасабляе сістэмна-структурную, унутраную лінгвістыку. На аснове асобных ідэй, яшчэ раней выказаных рознымі даследчыкамі, Сасюр здолеў стварыць цэласную, стройную, лагічную канцэпцыю, якая заклала фундаментальныя тэарэтычныя асновы сучаснага мовазнаўства.

Сасюр нарадзіўся ў франкамоўнай частцы Швейцарыі, паблізу Жэневы. Вучыцца юнак паехаў у Германію, у Лейпцыгскі ўніверсітэт, які на той час з'яўляўся цэнтрам еўрапейскага мовазнаўства. У 1879 годзе ён публікуе там навуковы трактат “Мемуар аб першапачатковай сістэме галосных у індаеўрапейскіх мовах”. Гэта праца напісана ў рэчышчы класічнага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, але з прымяненнем некаторых новых прыёмаў і метадаў, што дазволіла даследчыку зрабіць шэраг важных адкрыццяў: было паказана, што старажытныя галосныя першапачаткова з'яўляліся доўгімі, а потым з іх не пад націскам атрымаліся кароткія; была ўстаноўлена група *санантаў* – гукаў, якія ў залежнасці ад становішча ў слове маглі быць складовымі і нескладовымі; нарэшце, былі закладзены асновы *ларынгальнай тэорыі* – вучэння аб старажытным складзе, паходжанні і чаргаванні індаеўрапейскіх гукаў. Аднак нямецкая навуковая грамадскасць не прыняла наватарскіх ідэй Сасюра, палічыўшы іх занадта смелымі. Ён пераехаў спачатку ў Парыж, а потым вярнуўся ў Жэневу, займаўся пераважна выкладчыцкай дзейнасцю.

У Жэнеўскім універсітэце Сасюр тройчы прачытаў курс агульнай лінгвістыкі, часта імправізуючы перад студэнтамі. Пасля смерці вучонага двое яго вучняў і калег – вядомыя лінгвісты Ш. Балі і А. Сешэ – вырашылі ў знак памяці выдаць яго лекцыі на аснове сабраных студэнцкіх канспектаў, пэўным чынам адрэдагаваўшы і дапоўніўшы іх. Здарылася так, што імя Сасюра стала шырока вядомым ва ўсім свеце менавіта дзякуючы выхаду ў 1916 годзе “Курса агульнай лінгвістыкі” – кнігі, якую Сасюр не пісаў і нават не збіраўся пісаць. У “Курсе” сфармуляваны погляды на мову, якія аказалі вялікі ўплыў на мовазнаўства XX стагоддзя і на станаўленне лінгвістычнага структуралізму. Часта гэту кнігу называюць галоўнай лінгвістычнай працай мінулага стагоддзя. Канцэпцыя Сасюра не свабодная ад недахопаў і крайнасцей, але яны значна перакрываюцца каштоўнымі і глыбокімі ідэямі.

3.3. Асноўныя палажэнні “Курса агульнай лінгвістыкі”

1. Устаноўленне спецыфікі мовазнаўства і мовы. Да Сасюра вучоныя даследавалі мову пераважна з пазіцый і з выкарыстаннем падыходаў розных іншых навук: філасофіі, логікі, псіхалогіі, фізіялогіі, сацыялогіі, гісторыі і інш. Сасюр сцвердзіў, што “адзіным і сапраўдным аб'ектам лінгвістыкі з'яўляецца мова, якая разглядаецца ў

самой сабе і для сябе”. Пры гэтым за рамкі лінгвістыкі выносяцца праблемы тыпу “мова і грамадства”, “мова і культура”, “мова і мысленне”. Гэта ўсё-такі не зусім правільна, аднабакова, бо мова існуе не для сябе, а для зносін людзей, выражэння думак, развіцця культуры. Жыццё паказала, што без звароту да вывучэння падобных праблем навука пра мову будзе вельмі няпоўнай. Але для свайго часу такое звужэнне рамак лінгвістыкі аказалася надзвычай карысным, бо дало магчымасць засяродзіцца на спасціжэнні яе ўнутраных, структурных заканамернасцей і распрацаваць строгія, несупярэчлівыя метады даследавання моўных фактаў. Структурная лінгвістыка стала па-сапраўднаму дакладнай навукай.

Паводле Сасюра, “мова ёсць форма, а не субстанцыя”. Гэта азначае, што мова з’яўляецца сродкам выражэння любога зместу, любой ідэалогіі, але не самім гэтым зместам і не самой ідэалогіяй. Пры дапамозе кожнай мовы можна выказаць усё неабходнае, аформіць разнастайныя светапоглядныя пазіцыі, нават супрацьлеглыя ідэйныя ці маральныя прынцыпы.

2. Размежаванне сінхраніі і дыяхраніі. Сасюр супрацьпаставіў гэтыя паняцці, чаго амаль не назіралася ў ранейшых лінгвістычных працах, дзе факты розных гістарычных перыядаў часта падаваліся ў адным кантэксце. Сінхранія – існаванне мовы на пэўным этапе, калі ў ёй не заўважаецца змен. Дыяхранія – паслядоўнасць моўных фактаў у часе, якая павінна вывучацца як параўнанне сінхронных станаў. Такое размежаванне неабходна для сапраўднага захавання прынцыпу гістарызму, бо не дазваляе змешваць факты розных эпох. Напрыклад, вылучаць у слове *абруч* корань *-руч-* або бачыць насавы галосны ў слове *дуб* магчыма толькі ў дыяхраніі, але не ў сінхраніі. Прыслоўе *вясной* утворана суфіксальным спосабам з пункту гледжання сінхраніі і марфалага-сінтаксічным (адвербіялізацыяй) у плане дыяхраніі.

Сасюр лічыў сінхранію больш важнай, паколькі для камунікацыі патрэбна веданне мовы на сучасным сінхронным зрэзе, а не ў гісторыі. Таму ён праводзіў аналогію мовы з шахматамі, у якіх можна гуляць любую пазіцыю з любога ходу, не ведаючы папярэдніх хадоў. Сінхронны аспект пакладзены ў аснову усіх апісальных граматык, тлумачальных і перакладных слоўнікаў.

3. Сцвярджэнне сістэмнага характару мовы. Сасюр першы ўсвядоміў велізарнае значэнне сістэмнасці для мовы. Моўныя факты як элементы сістэмы ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены, вызначаюць адно аднаго. Кожная адзінка, форма павінна разглядацца на фоне сукупнасці іншых аднародных форм ці адзінак і ў залежнасці ад іх. Напрыклад, мяккія зычныя [л’], [н’] з’яўляюцца ў беларускай мове самастойнымі фанемамі, паколькі супрацьпастаўляюцца цвёрдым [л], [н] (*бал – баль, нос – нёс*); у заходнееўрапейскіх мовах такія карэляцыі

адсутнічаюць і зычныя не адрозніваюцца па цвёрдасці-мяккасці. Літары *n, p, c* маюць рознае гукавое значэнне ў залежнасці ад таго, у якую графічную сістэму (кірылічную ці лацінскую) яны ўключаюцца. Нулявыя марфемы вылучаюцца толькі на фоне ненулявых (*песняў – песень*), вытворныя словы – толькі на падставе наяўнасці ўтваральных (*рыбак – рыба і бурак – Ø*). Параўн. таксама значэнне адзнакі “пяць” у пяцібальнай і дзесяцібальнай сістэмах ацэнкі.

Як вынік – раздзелам лінгвістыкі павінна з’яўляцца не фанетыка (навука пра гукі), а фаналогія (навука пра фанемы). Важны ў слове не гук, а гукавыя адрозненні, бо толькі яны маюць значэнне, паколькі адрозніваюць словы. Па Сасюру, сістэмнасць ёсць толькі ў сінхраніі, але не ў дыяхраніі. Пазнейшыя даследаванні, аднак, паказалі сістэмны характар і гістарычных змен у мове.

4. Прызнанне знакавага характару мовы. Мова ёсць сістэма знакаў – двухбаковых сутнасцей, план зместу (азначанае) і план выражэння (азначальнае) якіх звязаны цалкам умоўнай, канвенцыйнай сувяззю. Адпаведна мовазнаўства з’яўляецца часткай семіялогіі – навукі пра знакі.

5. Падзел усіх моўных магчымасцей народа (моўнай дзейнасці) на мову і маўленне. Мова разумеецца як набор, інвентар знакавых адзінак (слоў) і правіл іх выкарыстання, маўленне – як від дзейнасці, канкрэтнае прымяненне, функцыянаванне мовы ў гутарцы або тэксце. Для мовы характэрны ідэальнасць, сацыяльнасць, іерархічнасць, абстрактнасць, узнаўляльнасць, стабільнасць; для маўлення – супрацьлеглыя рысы: матэрыяльнасць, індывідуальнасць, лінейнасць, канкрэтнасць, непаўторнасць, зменлівасць. Адзінкі мовы як тыпавыя, абстрактныя рэалізуюцца ў адзінках маўлення – канкрэтных, варыятыўных (фанема – гук, лексема – словаформа, марфема – морф, сказ – выказванне). На думку Сасюра, патрэбны дзве асобныя навукі – лінгвістыка мовы і лінгвістыка маўлення.

6. Увядзенне паняцця значнасці (вартасці) моўных знакаў. Гэта значэнне моўнай адзінкі ў сістэме, адноснае значэнне, якое выяўляецца ў сувязях яе з іншымі падобнымі адзінкамі. Так, беларускае слова *масла* адрозніваецца па семантычным аб’ёме ад рускага *масло*, паколькі суадносіцца са словам *алеі* (параўн. таксама англійскія *butter, oil*). Структуралізм, такім чынам, пастуліруе, што значэнні ўстанаўліваюцца адносінамі моўных элементаў у сістэме. Але ж значэнні залежаць таксама і ад адносін слоў да прадметаў (паняццяў пра іх).

Значнасць моўных адзінак выяўляецца праз сінтагматычныя і асацыятыўныя адносіны ў сістэме. Асацыятыўныя (у сучаснай тэрміналогіі **парадыгматычныя**) адносіны – гэта адносіны супрацьпастаўлення, выбару, узаемазамены, заснаваныя на падабенстве моўных адзінак. У такія адносіны ўступаюць аднатыпныя марфемы,

склонавья формы, члены сінанімічнага рада і інш. **Сінтагматычныя** адносіны – гэта адносіны спалучальнасці, паслядоўнасці, заснаваныя на лінейным суседстве моўных адзінак. У іх уступаюць сумежныя гукі, склады ці марфемы ў слове, граматычна звязаныя члены сказа.

7. Рэзкае раздзяленне ўнутранай і знешняй лінгвістыкі. Для Сасюра першаступеннае значэнне мела ўнутраная лінгвістыка, якая вывучае непасрэдна моўную сістэму. Знешняя лінгвістыка – гэта па сутнасці іншая навука, у кампетэнцыю якой уваходзіць вывучэнне сувязей гісторыі мовы і гісторыі народа, яго культуры, дыялектны падзел і геаграфічнае пашырэнне мовы, а таксама акустыка, фізіялогія і псіхалогія маўлення. Праблематыка знешняй лінгвістыкі важная, але яна павінна знаходзіцца па-за асноўнай праблематыкай мовазнаўства. Думка пра тое, што няма ніякай неабходнасці ведаць абставіны, у якіх развівалася тая ці іншая мова, з сучаснага пункту погляду не падаецца слушна: гісторыя пэўнага народа дапамагае, напрыклад, многае зразумець у лексіцы і фразеалогіі.

8. Адмаўленне магчымасці для чалавека актыўна ўплываць на моўную стыхію. Такой магчымасці супярэчаць адвольны характар моўнага знака, велізарная колькасць знакавых адзінак мовы, надзвычай складаны характар моўнай сістэмы, калектыўны кансерватызм моўнікаў. Свядомое ўздзеянне на моўную сістэму магчыма толькі на ўчастках “моўнай перыферыі”: рэформы пісьма, нарматыўна-стылістычнае ўпарадкаванне, канструяванне тэрмінаў. Аднак у полілінгвальным (шматмоўным) соцыуме істотную ролю набываюць разнастайныя аспекты нацыянальна-моўнай палітыкі.

3.4. Пражская школа функцыянальнай лінгвістыкі

Функцыянальны напрамак у даследаванні моўных з’яў узнік як лагічнае развіццё сістэмна-структурнай парадыгмы лінгвістыкі. У 20-я гады ХХ стагоддзя вучонымі Пражскага лінгвістычнага гуртка было пастаўлена пытанне аб мэтавым прызначэнні мовы і яе адзінак, выпрацаваны першыя строгія крытэрыі для ацэнкі функцыянальных уласцівасцей моўных элементаў. Найбольшыя заслугі пражцаў – у распрацоўцы класіфікацыі функцый мовы, стварэнні фаналогіі (функцыянальнай фанетыкі) і марфаналогіі, тэорыі актуальнага члянэння сказа, вучэння аб функцыянальных стылях і культуры мовы. Без гэтых дасягненняў немагчыма сабе ўявіць сучасную лінгвістыку.

Пражскі лінгвістычны гурток (ПЛГ) быў заснаваны ў 1926 г. У яго склад увайшлі чэшскія мовазнаўцы Вілем Матэзіус (арганізатар і кіраўнік), Богуслаў Гаўранэк, Уладзімір Скалічка, Богуміл Трнка, Ян Мукаржоўскі, Ёзэф Вахэк, рускія вучоныя-эмігранты Раман Якабсон, Мікалай Трубяцкой, Сяргей Карцэўскі. У 1929 г.

да I Міжнароднага з'езда славістаў былі апублікаваны “Тэзісы Пражскага лінгвістычнага гуртка”, якія змяшчалі сістэматычны выклад праграмных ідэй пражцаў. Найбольш важнымі выступаюць два першыя тэзісы.

А) Уяўленне пра мову як пра функцыянальную сістэму. З’яўляючыся прадуктам чалавечай дзейнасці, мова разам з тым мае мэтавую накіраванасць. Звычайная мэта моўніка – выражэнне. Таму да лінгвістычнага аналізу трэба падыходзіць з функцыянальнага пункту гледжання. З гэтага пункту гледжання мова ёсць сістэма сродкаў выражэння, якая служыць нейкай пэўнай мэце. **Б) Задачы сінхранічнага метаду. Яго адносіны да метаду дыяхранічнага.** Найлепшы спосаб пазнання сутнасці і характару мовы – сінхронны аналіз сучасных фактаў. Але нельга ўзводзіць непераадольныя перашкоды паміж метадам сінхронным і дыяхранічным. Даследаванне гісторыі мовы не выключае паняцця сістэмы і функцый. У сінхраніі ёсць сляды, праявы дыяхраніі (архаізмы, прадуктыўныя і непрадуктыўныя формы). Такім чынам, **сістэма і функцыя** – два базавыя паняцці ПЛГ.

Пакажам некаторыя асаблівасці функцыянальнага падыходу пры аналізе адзінак розных моўных узроўняў. У беларускай мове фрыкатыўны [γ] і выбухны [г] – розныя гукі, але прадстаўляюць яны адну фанему, паколькі не валодаюць здольнасцю ў пары адрозніваць словы (параўн. іх глухія адпаведнікі [х] і [к]: *ход* – *код*, *хаваць* – *каваць*). Функцыянальная слабасць гука [г] фактычна вядзе да яго знікнення з фанетычнай сістэмы мовы. Па функцыянальных прыметах гукі [в] і [в’] адносяцца ў беларускай мове да санорных (не аглушаюцца перад глухімі і на канцы слова, глухія перад імі не азванчаюцца). Паколькі чаргаванні [в] // [ф], [в’] // [ф’] адсутнічаюць, то гэтыя гукі не з’яўляюцца парнымі па звонкасці-глухасці, хоць з акустычнага і артыкуляцыйнага боку яны карэлятыўныя. Парнымі па цвёрдасці-мяккасці трэба лічыць гукі [д] – [з’], [т] – [ц’] (*вада* – *вадзе*, *хата* – *хаце*), нягледзячы на тое, што яны прыкметна адрозніваюцца акустыка-артыкуляцыйнымі характарыстыкамі (параўн. [з], [ц]).

На ўзроўні сэнсавых частак слова класічная марфэміка ўяўляе сабой статычны, звернуты ў гісторыю падыход, у той час як словаўтварэнне – дынамічны, функцыянальны. Розніца бачна на прыкладах несупадзення вынікаў марфемнага і словаўтваральнага аналізу слоў тыпу *гуляць*, *пісаць*, *чытаць*; *грыбнік*, *лыжнік*, *чайнік* і інш. Падобныя дзеясловы традыцыйна лічацца трохмарфемнымі, але тым не менш невытворнымі. У прыведзеных і аналагічных па будове назоўніках прынята выдзяляць два суфіксы пры марфемным аналізе і адзін – пры словаўтваральным. Думаецца, вынікі двух відаў аналізу не павінны прыняць адрознівацца. У такіх выпадках варта аддаваць

перавагу функцыянальнай, дэрывацыйнай трактоўцы структуры лексемы, што, захавае за марфемай статус сэнсавай часткі слова.

На лексічным узроўні функцыянальны падыход апелюе да сінтаксічнага ўжывання слоў. Канкрэтнае значэнне, адценне значэння, нюанс ужывання той ці іншай лексемы рэалізуецца толькі ў кантэксце. Так, прымета пасесіўнасці рэалізуецца менш як у 5% канструкцый з так званымі прыналежнымі займеннікамі (параўн. *мой дом, мая школа, мой тралейбус, мой сусед, мой паляк* і да т. п.). Ва ўсіх гэтых выпадках апісваецца прадмет, факт, сітуацыя, якія маюць нейкія адносіны да моўніка, але не належаць яму. Усе адценні ўжывання лексемы немагчыма ні ўтрымаць у памяці, ні апісаць. Адсюль вынікае, што лексічнае значэнне як факт мовы, засведчаны ў тлумачальным слоўніку, мае быць абстрактным, але з яго павінны выводзіцца ўсе тэкставыя, у тым ліку і аказіянальныя, рэалізацыі.

На граматычным узроўні з функцыянальнага пункту гледжання падзел на марфалогію і сінтаксіс адсутнічае. Надзвычай пашыраная з’ява ўзаемапераходу часцін мовы мае сінтаксічную прыроду і праяўляецца толькі ў кантэксце. Напрыклад, колькасны лічэбнік *адзін* (*адна, адно, адны*) у залежнасці ад сінтагматычнага акружэння можа выконваць функцыю назоўніка, прыметніка, займенніка, парадкавага лічэбніка, часціцы або злучніка. Цалкам функцыянальнай сінтаксічнай з’явай трэба прызнаць вылучэнне ў марфалогіі такіх адзінак, як безасабова-прэдыкатыўныя і мадальныя словы. У сінтаксісе з пазіцый камунікатыўнага прызначэння сказы тыпу *Грошай – куры не клююць; Кандыдатаў было восем* трэба трактаваць як двухсастаўныя, а канструкцыі накшталт *Сонца ўсміхалася; Плакала бярозка; Стогне завіруха* наогул не павінны разбірацца па членах сказа.

На ўзроўні цэласнага звязнага тэксту прыярытэтнае месца займае даследаванне паэтычнай функцыі мовы, якая найбольш выразна выступае ў мастацкім творы. Я. Мукаржоўскі сцвярджаў, што парушэнне літаратурнай нормы з’яўляецца асновай паэтычнай функцыі. У гэтым плане звяртаюць на сябе ўвагу ненарматыўныя словаформы ў загалюках шырокавядомых мастацкіх твораў: “*На камні, жалезе і золаце*” (М. Танк), “*У снягах драмае вясна*” (У. Караткевіч), “*Карэнні і галіны*” (І. Шамякін). Любая “рэдактарская” праўка прывяла б да эстэтычна-мастацкіх страт у рытміцы, эўфанічных якасцях, метафарычнай напоўненасці адзначаных бібліянімаў. Яркая ілюстрацыя матываванага парушэння нормы ў мастацкім тэксце з’яўляецца ўжыванне аказіяналізмаў і патэнцыяльных слоў (*вечнабыт, вырайніцы, няпамяць, скурганіць, грыбазбіры, лосьна, язьна, збожжа, заакіяннік, мройнавокія* і да т. п.).

На ўзроўні мовы ў цэлым функцыянальны падыход заключаецца ў адмаўленні ад літаратурнацэнтрычнай мадэлі. Кожная развітая нацыянальная мова мае пэўны арэал высокіх камунікатыўных

функцый і арэал натуральных побытавых зносін. Для апошніх характэрны аслаблены маўленчы самакантроль, а то і яго поўная адсутнасць. Паказальна, што ва ўмовах абмежаванага выкарыстання літаратурнай формы беларускай мовы актывізуюцца розныя слэнгавыя, змяшаныя формы маўлення, так званая “трасянка”, якая ў цяперашні час забяспечана значнай камунікатыўнай прасторай.

Асноўныя палажэнні функцыянальнага падыходу сёння ўсё больш пранікаюць у самыя розныя сферы лінгвістычнага даследавання, пры гэтым не выходзячы за межы кампетэнцыі мовазнаўства.

3.5. Амерыканская школа дэскрыптыўнай лінгвістыкі

Амерыканскае структурнае мовазнаўства заняло вядучыя пазіцыі ў лінгвістыцы XX стагоддзя. Яно прыкметна адрознівалася ад еўрапейскіх школ структуралізму, што было звязана са спецыфікай сацыяльна-гістарычных умоў ЗША: традыцыяй вывучэння моў карэннага індзейскага насельніцтва, практычнымі праблемамі ў сувязі з вялікай іміграцыяй у краіну, распрацоўкай вайсковых кодаў і машыннага перакладу.

Ля вытокаў амерыканскай дэскрыптыўнай (апісальнай) лінгвістыкі стаяў Леанард Блумфілд (1887–1949). Навуковыя погляды Блумфілда і Сасюра былі ў многім падобныя, але Блумфілду давялося шукаць новыя метады лінгвістычнага аналізу, прыдатныя для апісання індзейскіх моў. Гэтыя мовы не мелі пісьменнасці, пры іх вывучэнні даследчыку не дапамагала ўласная інтуіцыя, бо лексіка і граматыка індзейскіх моў былі вельмі не падобныя да еўрапейскіх, яны адлюстроўвалі надзвычай своеасаблівую моўную карціну свету. Часта было нават незразумела, як падзяліць тэкст на словы, як устанавіць лексічнае або граматычнае значэнне пэўнай адзінкі. Узнікла неабходнасць у выкарыстанні звестак ад інфармантаў – носбітаў карэнных моў, якія хаця б крыху валодалі англійскай. Методыка працы з інфармантамі значна павысіла ўзровень апісання экзатычных моў і прыкметна змяніла агульныя метадалагічныя прынцыпы лінгвістыкі. Моўныя аб’екты пачалі апісваць не знутры, з апорай на адчуванне мовы, а як бы звонку, з пазіцыі пабочнага назіральніка, як гэта адбываецца ў прыродазнаўчых навуках.

Для вылучэння паўтаральных частак у гукавым маўленні і іх моўнай кваліфікацыі Блумфілд і яго паслядоўнікі выпрацавалі шэраг працэдур, набліжаных да аперацый матэматычнага характару. Было прапанавана *фармальнае азначэнне слова* як мінімальнай адзінкі, якая можа быць самастойным выказваннем. Для еўрапейскіх моў такое азначэнне разыходзілася з традыцыяй, паколькі выключала са складу лексічных адзінак большасць службовых слоў.

Менавіта ў рамках створанай Блумфілдам школы для вывучэння мовы сталі прымяняць матэматычныя метады. Такі падыход стаў

плённым у фаналогіі, дзе былі выпрацаваны дакладныя крытэрыі для вылучэння фанем у розных мовах, а таксама ў галіне марфалогіі. Аднак для даследавання сінтаксісу і асабліва семантыкі гэтыя метады не далі істотных вынікаў. Таму некаторыя вучні Блумфілда прыйшлі да вываду, што без семантыкі наогул можна абысціся.

Ідэі Блумфілда давёў да крайнасці яго паслядоўнік, ураджэнец Украіны Зэліг Хэрыс (1909–1992). На яго думку, лінгвіст павінен толькі фіксаваць у маўленні паўтаральныя адрэзкі і іх акружэнне. Размяшчэнне гэтых адрэзкаў, іх пазіцыя адносна іншых фрагментаў тэксту дае самую надзейную інфармацыю для ўстанаўлення і адрознення моўных адзінак. Размеркаванне моўных адзінак у тэксце было названа **дыстрыбуцыяй**, а яе аналіз прызнаны неабходным фармальным крытэрыем для працы лінгвіста ў палявых умовах і некаторых іншых сітуацыях, звязаных, напрыклад, з дэшыфроўкай і камп'ютарнай апрацоўкай тэкстаў.

Ідэальная працэдура лінгвістычнага апісання, паводле Хэрыса, выглядае наступным чынам. Лінгвіст вылучае ў выказванні паўтаральныя элементы, потым для кожнага элемента выяўляе элементы акружэння (дыстрыбуцыю). На падставе дыстрыбуцыі некаторыя элементы прызнаюцца тоеснымі ці аднароднымі і аб'ядноўваюцца ў класы. Калі дзве адзінкі ніколі не сустракаюцца ў адным і тым жа акружэнні (знаходзяцца ў адносінах **дадатковай дыстрыбуцыі**), іх можна лічыць варыянтамі адной адзінкі, напрыклад гукі [i], [ы] у беларускай мове з'яўляюцца разнавіднасцямі адной фанемы < i >. Спачатку такая працэдура ажыццяўляецца на фаналагічным узроўні, потым на марфалагічным і сінтаксічным. Моўныя значэнні пры гэтым не ўлічваюцца. Аднак рэальная дыстрыбуцыя кожнага элемента (асабліва марфем і слоў) аказалася занадта шырокай. Выявілася, што без уліку значэнняў адзінак мовы і інтуіцыі моўніка паўнацэнна апісаць мову нельга. Даводзілася нават адмаўляцца ад паняцця слова, аперыруючы толькі такімі адзінкамі, як фанемы, марфемы і канструкцыі.

Да дэскрыптыўнай школы адносіліся такія вучоныя, як Б. Блок, Д. Трэйджэр, Г. Глісан, Ч. Хокет, Ю. Найда, К. Пайк, Э. Хэмп і інш. Амерыканскія дэскрыптывісты кардынальна звузілі задачы лінгвістыкі, што дазволіла распрацаваць дакладныя метады і строгія працэдуры апісання (асабліва ў фаналогіі і марфалогіі), але вывела за межы лінгвістыкі яе ядро – семантыку, а таксама пытанні агульнай тэорыі мовы. Асноўным іх навуковым здабыткам стаў шэраг наватарскіх метадык сінхроннага аналізу і мадэліравання мовы. Акрамя дыстрыбутыўнага аналізу, шырока прымяняўся **аналіз на непасрэдна складальных**, які заключаўся ў паслядоўным падзеле на дзве часткі любых складаных канструкцый і быў пакладзены ў аснову словаўтваральнага і сінтаксічнага разбору.

4. ПСИХАЛІНГВІСТЫЧНАЯ КАНЦЭПЦЫЯ МОВЫ

4.1. Сутнасць канцэпцыі

Псіхалінгвістыка – навука пра маўленчую дзейнасць, працэсы спараджэння і ўспрымання маўлення. Калі традыцыйнае мовазнаўства даследуе канчатковы вынік маўленчай дзейнасці – вусны ці пісьмовы тэкст, то псіхалінгвістыка імкнецца вывучаць мову ў дзеянні, у працэсе функцыянавання. Таму яе называюць яшчэ *тэорыяй маўленчай дзейнасці*. Мэта псіхалінгвістыкі – выявіць асноўныя ўласцівасці маўлення, звязаныя з псіхікай і свядомасцю чалавека.

Псіхалінгвістыка шырока выкарыстоўвае методыку эксперыменту, па прадмеце даследавання стаіць бліжэй да традыцыйнага мовазнаўства, па метадах – да псіхалогіі. Узнікла гэта навука з неабходнасці даць тэарэтычнае абгрунтаванне рашэння шэрагу практычных задач:

- 1) навучанне роднай і асабліва замежнай мове;
- 2) маўленчае выхаванне дашкольнікаў і ў дашкольнай лагапедыі;
- 3) лячэнне маўленчых парушэнняў, звязаных з пашкоджаннямі мозга;
- 4) эфектыўнае маўленчае ўздзеянне, асабліва ў сферы СМІ, рэкламе;
- 5) псіхалогія камунікацыі ў авіяцыйнай і касмічнай галіне;
- 6) рашэнне прыватных праблем судовай псіхалогіі і крыміналістыкі;
- 7) практыка ўводу інфармацыі ў ЭВМ і аўтаматычнага перакладу;
- 8) прыняцце правільных каманд і рашэнняў у сістэмах кіравання.

Псіхалінгвістыка займаецца апісаннем маўленчых паведамленняў на аснове вывучэння механізмаў спараджэння і ўспрымання мовы; вывучэннем функцый маўленчай дзейнасці ў грамадстве; даследаваннем сувязі паміж моўнымі паведамленнямі і характарыстыкамі ўдзельнікаў камунікацыі (ператварэнне намераў моўніка ў паведамленні, інтэрпрэтацыя іх слухачом); аналізам маўленчага развіцця ў сувязі з развіццём асобы.

Тэрмін “псіхалінгвістыка” ўзнік у 1946 годзе і замацаваўся пасля выхаду ў ЗША навуковага зборніка пад такой назвай у 1954 годзе, але псіхалагічны падыход да мовы з’явіўся значна раней.

4.2. Вытокі псіхалагізму. Навуковая дзейнасць В. Гумбальта

Псіхалагічны погляд на мову ўзыходзіць да канцэпцыі заснавальніка агульнага мовазнаўства, выдатнага нямецкага вучонага і дзяржаўнага дзеяча Вільгельма Гумбальта (1767–1835). Як дыпламат,

Гумбальт удзельнічаў у правядзенні Венскага кангрэсу 1814–1818 гадоў, дзе вызначалася палітычнае ўпарадкаванне Еўропы пасля напалеонаўскіх войнаў. Разам з братам Аляксандрам, вялікім прыродазнаўцам і географам, Вільгельм заснаваў у 1809 годзе Берлінскі ўніверсітэт, які цяпер носіць імя братаў Гумбальтаў. Доўгі час лінгвістыка заставалася для Гумбальта пабочным захапленнем. Толькі ў апошнія 15 год жыцця, пасля выхаду ў адстаўку, ён поўнасьцю прысвяціў сябе мовазнаўству.

Гумбальту належаць дзве знакамітыя **фармулёўкі сутнасці мовы**.

1) “Мова ёсць як бы знешняе праяўленне духу народа; яго мова ёсць яго дух, і яго дух ёсць яго мова – цяжка сабе ўявіць што-небудзь больш тоеснае”.

2) “Мова ёсць не прадукт дзейнасці, а сама дзейнасць”.

“Дух народа” даследчык разумее як усю сукупнасць інтэлектуальных, культурных каштоўнасцей народа, яго духоўную своеасаблівасць, этнічную самасвядомасць, менталітэт. У мове найпаўней адлюстраваны характар пэўнага этнасу, псіхічны склад, лад думак, мастацтва, светапогляд. Мова з’яўляецца своеасаблівым “прамежкавым светам” паміж народамі і навакольнай рэчаіснасцю, праз яе людзі і ўспрымаюць знешняе наваколле. Гумбальт сцвярджаў, што мова дапамагае чалавеку пазнаваць свет, пазнанне залежыць ад мовы, якая ў кожнага народа фарміруе сваю адметную карціну свету.

Вучоны падкрэслівае **дынамічны, творчы характар мовы**, якая ўвесь час змяняецца ў працэсе зносінаў. “У мове варта бачыць арганізм, які вечна спараджае сябе... Мова ўяўляе сабой пастаянна абноўленую работу духу, накіраваную на выражэнне думкі”. З гэтых ідэй вырастаў псіхалагічны напрамак у мовазнаўстве.

Гумбальту належыць таксама вучэнне аб унутранай і знешняй форме мовы, вучэнне аб антыноміях (супярэчнасцях) у мове, тэорыя паходжання і развіцця моў, адна з першых спроб марфалагічнай тыпалогіі моў. Трэба, аднак, мець на ўвазе, што ў тых часы яшчэ не ставіліся строгія патрабаванні да навуковай аргументацыі. Многія думкі вучонага маюць хутчэй характар геніяльных здагадак, чым абгрунтаванай навуковай тэорыі.

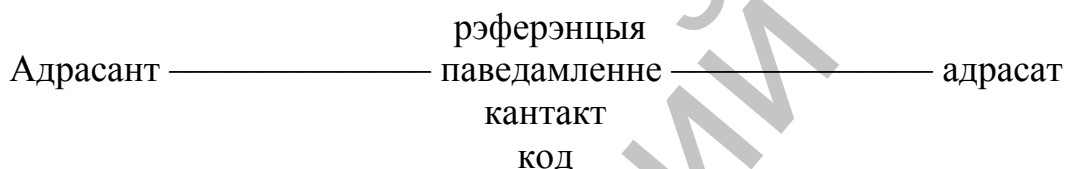
Сучасная навука толькі падступаецца да вырашэння некаторых праблем, упершыню узнятых Вільгельмам Гумбальтам. Тым не менш яго ідэі застаюцца надзвычай актуальнымі і прыцягваюць увагу спецыялістаў. Існавала **гумбальціянства** як сукупнасць поглядаў на мову і спосабы яе вывучэння ў рэчышчы канцэпцыі Гумбальта (сутнасць напрамку – у антрапалагічным падыходзе да мовы, яе вывучэнні ў цеснай сувязі з мысленнем, культурай, духоўным жыццём чалавека). Пазней узнікла **негумбальціянства** – тэорыя, якая

характарызуецца першачарговай увагай да семантычнага боку мовы, разглядае мову ў сувязі з культурай. Гумбальціянская лінія ў сусветным мовазнаўстве звязана з развіццём знешняй лінгвістыкі.

4.3. Вучэнне Р. Якабсона пра структуру камунікатыўнага акта і функцыі мовы

Раман Якабсон у працы “Лінгвістыка і паэтыка” (1960), развіваючы ідэі “Матэматычнай тэорыі сувязі” (1948) аднаго са стваральнікаў кібернетыкі Клода Шэнана, прапанаваў прынцыповую схему камунікатыўнага акта як базавага паняцця тэорыі камунікацыі з вылучэннем шасці абавязковых кампанентаў.

Структура камунікатыўнага акта (па Якабсону)

Шасці неабходным фактарам моўнай камунікацыі адпавядаюць шэсць функцый мовы / маўлення. **Рэфэрэнцыі** (зместу паведамлення, суаднесенаму з рэчаіснасцю) адпавядае ў тэрміналогіі Якабсона **рэфэрэнцыйная** функцыя як галоўная функцыя большасці камунікатыўных актаў. У сучасных трактоўках гэту пазіцыю займаюць дзве цесна звязаныя асноўныя функцыі мовы – камунікатыўная і кагнітыўная (пазнавальная, мысленчая). На **адрасанта** (адпраўшчыка паведамлення) арыентавана **эмацыянальна-экспрэсіўная** функцыя, на **адрасата** (атрымальніка паведамлення) – **апелятыўная** (або валонтатыўная, функцыя ўплыву, уздзеяння). **Кантакт** (“фізічны канал і псіхалагічная сувязь паміж адрасантам і адрасатам для ўстанаўлення і падтрымання камунікацыі”) звязаны з **фатычнай** (кантактаналаджвальнай) функцыяй, **код** (набор знакаў) – з **метамоўнай** функцыяй (яна ўзнікае, калі тэмай паведамлення з’яўляецца сам код, набор знакаў). **Паведамленне**, на думку Якабсона, суадносіцца з **эстэтычнай** (паэтычнай) функцыяй, накіраванай на само паведамленне, наданне яму мастацкіх якасцей.

Прадстаўленая ў гэтай мадэлі апазіцыя адрасанта і адрасата прывяла да метадалагічна важнага размежавання кадзіроўкі і дэкадзіроўкі, а таксама адрознення “лінгвістыкі моўніка” і “лінгвістыкі слухача”. Моўная рэальнасць двух супрацьпастаўленых удзельнікаў камунікацыі шмат у чым адрозніваецца. Так, напрыклад, для моўніка фактычна адсутнічае праблема аманіміі, у той жа час яна можа аказацца вельмі істотнай для ўспрымання інфармацыі слухачом

(параўн. мы праслухалі інфармацыю; яна любіць бардо; фірма прадае краны). Гэтыя ідэі знайшлі прымяненне ў нейралінгвістыцы.

4.4. Моўная праблематыка ў даследаваннях псіхолагаў

Адным з першых псіхалінгвістычную праблематыку пачаў даследаваць вядомы швейцарскі вучоны, заснавальнік Жэнеўскай школы генетычнай псіхалогіі Жан Піяжэ (1896 – 1980). Даследчык упершыню надзвычай шырока і паслядоўна выкарыстоўваў эксперымент пры вывучэнні развіцця інтэлекту і маўлення. У працы “Маўленне і мысленне дзіцяці” (1923) Піяжэ адкрыў у дашкольнікаў *эгацэнтрычнае маўленне*, у якім яшчэ адсутнічае патрэба, жаданне, а часткова і ўменне перадаваць інфармацыю суразмоўцу; гэта галоўным чынам “мысленне ўслых” і імкненне да кантакту. Па звестках Піяжэ, у маўленні дзяцей 2-3 год яно займае да 70%, на пачатку школьнага навучання – да 25%. У наш час пад уплывам электронных сродкаў, верагодна, камунікатыўная кампетэнцыя дзіцяці фарміруецца раней.

Піяжэ адмаўляў наяўнасць у інтэлекце чалавека прыроджаных семантыка-сіntaxічных структур. У сваіх эксперыментах вучоны бачыў, як думка нараджаецца ў дзіцяці, у кожнага па-рознаму, пры гэтым фарміраванне моўных і іншых камунікатыўных знакаў адбываецца на працягу другога года жыцця.

Выдатны савецкі псіхолаг Леў Сямёнавіч Выгоцкі (1896–1934) заснаваў *культурна-гістарычную* тэорыю фарміравання свядомасці (вучоны называў сваю канцэпцыю “вышыннай” псіхалогіяй у процівагу З. Фрэйду з яго “глыбіннай” псіхалогіяй). Найбольш поўна гэта тэорыя адлюстравана ў зборніку артыкулаў “Мысленне і маўленне” (1934). Вучоны распрацаваў канцэпцыю анамальнага развіцця дзіцяці, заклаў асновы дэфекталогіі.

Выгоцкі стварыў вучэнне аб *унутраным маўленні* як асобным прыхаваным этапе ў генезісе маўлення, які працякае па іншых законах. Ёсць два тыпы ўнутранага маўлення: першы – бязгучнае (невакалізаванае) маўленне, у якім прысутнічаюць сэнсы, неабходныя для выказвання новага (рэмы), другі – згорнутае, рэдукаванае, неэтнічнае “маўленне амаль без слоў”. На думку вучонага, унутранае маўленне ўзнікае ў выніку “змяшчэння ўнутр” эгацэнтрычнага маўлення ў яго мысленчай функцыі.

Выгоцкі паказаў цесную сувязь камунікацыі людзей з пазнавальнымі працэсамі (у жывёл камунікацыя не служыць для пазнання). Маўленне не ёсць люстраны адбітак думкі, яно не надзяваецца на думку як гатовая вопратка. “Маўленне не служыць выражэннем гатовай думкі. Думка, ператвараючыся ў маўленне, перабудоўваецца і відазмяняецца. Думка не выражаецца, але здзяйсняецца ў слове”.

Аляксандр Раманавіч Лурыя (1902–1977) – выдатны псіхолаг, заснавальнік нейрапсіхалогіі ў СССР, ён сумесна з Л.С. Выгоцкім і А.М. Лявонцьевым распрацоўваў тэорыю культурна-гістарычнага развіцця і функцыянавання псіхікі.

Лурыя шмат займаўся вывучэннем *афазіі* – маўленчага парушэння, выкліканага пашкоджаннем пэўных зон галаўнога мозга, мяркуючы, як і знакамiты фізіёлаг І.П. Паўлаў, што паталогія часта можа адкрыць нам тое, што ў норме схавана. Менавіта Лурыя сцвердзіў неабходнасць асобнай навукі *нейралінгвістыкі*, галоўная задача якой – выяўленне ўчасткаў мозга, адказных за розныя аспекты маўленчай дзейнасці чалавека. Вучоны шырока ўкараняў нейралінгвістычныя (эксперыментальна-паталагічныя) метады ў псіхалінгвістыцы, устанавіў, што спецыфіка маўленчага парушэння залежыць ад функцыі пашкоджанага ўчастка (так званага першаснага дэфекту) і на гэтай аснове класіфікаваў афазіі:

- 1) дынамічная афазія – парушэнне сэнсу выказвання;
- 2) сінтаксічная афазія – парушэнне граматычнай арганізацыі выказвання (тэлеграфны стыль);
- 3) маторная афазія – распад маўлення на ізаляваныя элементы.

За кожны від афазіі адказвае пэўны ўчастак мозга. Яшчэ ў XIX стагоддзі былі ўстаноўлены два асноўныя маўленчыя цэнтры (зоны) у мозгу – *зона Брака* (верх левага паўшар'я, кіруе органамі маўлення) і *зона Верніке* (ніз левага паўшар'я, кіруе слыхам, успрыманнем і разуменнем гукаў). Выявілася, што левае паўшар'е адказвае пераважна за абстрактнае мысленне і маўленне, правае – за пачуцці, эмоцыі, канкрэтна-пачуццёвае мысленне. Лурыя істотна ўдакладніў ранейшыя дадзеныя, паказаўшы, што ўсё значна складаней. Мова – прадукт працяглага сацыяльна-гістарычнага развіцця, а мозг – адносна ўстойлівая біялагічная сістэма; паколькі мова не прыроджаная з'ява, то няма поўнага паралелізму ў рабоце сістэм мовы і мозга.

Правае паўшар'е таксама ўдзельнічае ў засваенні мовы, успрымаючы словы цэласна ў іх значэннях, у тым ліку і пераносных, але мінуючы расчлянненне на гукі. Калі пачынаецца навучанне мове (у тым ліку замежнай), спачатку яна ўспрымаецца правым паўшар'ем. Па меры засваення мовы яе формы пераносяцца ў левае. Так, у індзейцаў іх родная мова звязана пераважна з правым паўшар'ем, англійская – з левым. У японцаў вуснае маўленне кантралюецца левым, пісьмо іерогліфамі – правым. Але ў прынцыпе ва ўсіх народаў дамінантным з'яўляецца левае маўленчае паўшар'е.

Мікалай Іванавіч Жынкін (1893 – 1979) – псіхолаг, выдатны эксперыментатар. У сваёй галоўнай кнізе “Механізмы маўлення” (1958) ён распрацаваў канцэпцыю спараджэння выказвання як перакадзіроўкі (перакладу) думкі з “унутранага маўлення” на

“натуральную мову” і ўспрымання як адваротнага перакладу. Маўленне – гэта ланцужок міжкодавых перакладаў (перакадзіровак) інфармацыі. Унутранае маўленне складаецца з двух звёнаў: 1) суб’ектыўны прадметна-схемны код (“карцінкі”, “чарцяжы” сітуацыі); 2) аўтаматызаваны рухальны, гукавы, літарны код.

Жынкін устанавіў, што галоўнае адрозненне камунікацыі чалавека ад камунікацыі жывёл – кантроль моўніка за сваім маўленнем (*метамоўная рэфлексія*). Метамова – прынцыпова новая з’ява ў чалавека. Анатамічны орган такога кантролю – поласць глоткі (фарынкс) – адказны за дыханне і склады. Менавіта фарынкс дазваляе чаргаваць зычныя і галосныя. З дапамогай рэнтгенаскопа даследчык устанавіў, што ў жывёл і немаўлят фарынкс не звязаны з утварэннем гукаў. Таму ў жывёл і няма складаных знакаў (выказванняў).

Жынкін упершыню паказаў, што ў рэальных зносінах інтанацыя можа быць важнейшая за словы, бо валодае здольнасцю з дапамогай мімікі і жэстаў кардынальна змяніць семантыку.

4.5. Генератыўная лінгвістыка Н. Хомскага

Ноам Хомскі (н. 1928) – амерыканскі лінгвіст, сацыёлаг і палітолаг левых поглядаў. Пасля выхаду яго кніг “Сінтаксічныя структуры” (1957), “Аспекты тэорыі сінтаксісу” (1965), “Мова і мысленне” (1968) у навуцы загаварылі пра “рэвалюцыю Хомскага”.

Хомскі паставіў пытанне: якім чынам моўнік можа вымаўляць бясконцае мноства выказванняў, якіх ён да таго ніколі не чуў і не вымаўляў? Пытанне ўражвала навізнай. Хомскі прапанаваў разглядаць мову не толькі як структуру, што выводзіцца з маўлення, а як структуру, што *спараджае, генеруе* маўленне. Тады адказ на пастаўленае пытанне гучыць прыкладна так: чалавек можа ствараць бясконцую колькасць сказаў таму, што граматыка мовы – механізм, які спараджае (генеруе) гэтыя сказы. Граматыкі розных моў – варыянты адзінай граматыкі, якую і трэба вывучаць (яе структуры прыроджаныя ў галаве чалавека). На сёння гэта думка застаецца дыскусійнай. Сцвярджаецца, што Хомскі меў на ўвазе не канкрэтную граматычную сістэму, а агульную схему апрацоўкі інфармацыі і фарміравання абстрактных структур мовы. Згодна з канцэпцыямі Луры і Жынкіна, генетычна закладзена толькі псіхафізіялагічная здольнасць чалавека за 2–3 гады засвоіць мову.

Хомскі супрацьпаставіў рэальнае *ўжыванне* і *кампетэнцыю* (веданне мовы). Кампетэнцыя ўключае не толькі веданне адзінак мовы і адносін паміж імі, але і веданне сістэмы спосабаў спараджэння (генерацыі) маўлення. Задача лінгвістыкі – вывучаць кампетэнцыю.

Даследчык распрацаваў вучэнне аб глыбіннай і паверхневых структурах. *Глыбінная структура* (ГС) – адзіная мысленчая аснова

ўсіх моў свету. *Паверхневыя структуры* (ПС) – сістэмы канкрэтных моў. Пры маўленні глыбінная структура ператвараецца ў паверхневую шляхам некаторых мысленчых аперацый. ГС звязана са значэннем, ПС – з гучаннем. Граматыка павінна змяшчаць сістэму правіл пераходу ад глыбіннай да паверхневай структуры. Такім чынам, Хомскім была пастаўлена задача *сінтэзу, мадэлявання дзейнасці моўніка* (што асабліва важна пры вывучэнні замежных моў). У наш час створана ўжо нямала генератыўных (спараджальных) граматык канкрэтных моў. Але праблема пакуль не паддаецца канчатковаму вырашэнню: трэба не толькі пабудаваць фармальныя правілы пераходу ад ГС да ПС, але і ўяўляць, з чаго складаецца сама глыбінная структура.

Хомскі вывеў лінгвістыку з вузкіх рамак структуралізму, вярнуў у яе такія пытанні, як псіхалагічная аснова маўленчай дзейнасці, сувязь мовы і мыслення, творчы характар мовы і роля інтуіцыі. Замест ранейшага аналізу прыярытэтам быў абвешчаны сінтэз, у тым ліку і асобных навук.

4.6. Асноўныя палажэнні тэорыі маўленчай дзейнасці

У сучаснай тэорыі маўленчай дзейнасці *мову* разумеюць як нейкае прыстасаванне, з дапамогай якога спараджаецца і разумеецца маўленне, у сваю чаргу *маўленне* – як працэс спараджэння выказванняў, вынік дзейнасці моўнага механізму. Мова і маўленне – гэта два аспекты адзінай *маўленчай дзейнасці*. Яна непасрэдна звязана з рознымі псіхічнымі працэсамі і з'яўляецца прадметам вывучэння псіхалінгвістыкі. У маўленчай дзейнасці вербальнае мысленне, мова і маўленне зліваюцца ў адзінае цэлае.

Маўленчая дзейнасць уключае ў сябе 1) працэс расчлянення думкі сродкамі мовы, 2) працэс пераводу яе з глыбінь свядомасці ў знешнюю матэрыяльную форму з дапамогай унутранага маўлення, 3) а таксама ў адваротным парадку працэс успрымання маўлення і засваення яго зместу.

Знешнія этапы спараджэння і ўспрымання маўлення. Самі акты гаварэння і ўспрымання – гэта толькі адзін, знешні працэс дзейнасці маўленчых механізмаў чалавека. Гэты працэс падзяляецца на некалькі частак. У акце камунікацыі ўдзельнічаюць як мінімум два чалавекі. Адзін з іх нешта гаворыць другому, той рэагуе. Можна выдзеліць тры часткі такой сітуацыі: 1) практычны стымул моўніка, нейкая патрэба; 2) маўленчы акт; 3) рэакцыя слухача. Схематычна мадэль маўленчага акта можна паказаць так: $S \rightarrow r \dots s \rightarrow R$ (S – практычны стымул, r – маўленчая рэакцыя, s – маўленчы стымул, R – практычная рэакцыя). Значыць, чалавек можа рабіць нейкія

практичныя дзеянні пад уплывам двух відаў стымулаў – практычнага (па мадэлі $S \rightarrow R$) і маўленчага (замышчальнага). Такую канцэпцыю маўленчага акта распрацаваў Л. Блумфілд. Ён ілюстравалі дзеянне адпаведнай мадэлі зместам англійскай дзіцячай песенькі пра хлопчыка Джэка і дзяўчынку Джыл. Дзяўчынка, убачыўшы яблык, хоча яго з’есці, але не можа дастаць і просіць аб гэтым хлопчыка. Той, пачуўшы просьбу, зрывае для яе яблык, дзяўчынка есць. Стымул Джыл – жаданне есці, рэакцыя – маўленне; стымул Джона – просьба Джыл, рэакцыя – ён дастае яблык.

Маўленчы акт знаходзіцца пасярэдзіне між практычным стымулам і практычнай рэакцыяй. Нельга ўбачыць, як ператвараецца практычны стымул у маўленне і маўленне ў практычную рэакцыю, затое само маўленне можна назіраць (тут праходзіць мяжа лінгвістыкі і псіхалогіі). Маўленне пры гэтым выступае як вялікі сродак рэалізацыі нашых патрэб. “Магчымасці практычнай рэакцыі ўзрастаюць бясконца, паколькі розныя слухачы могуць быць здольныя на самыя разнастайныя дзеянні”, – пісаў Л. Блумфілд.

Ва ўсёй знешняй сітуацыі маўленчых зносін да самога маўлення мае непасрэдня адносіны толькі працэс $g \dots s$, за якім хаваецца тонкая, вельмі складаная дзейнасць маўленчых механізмаў чалавека. Іх можна вывучаць галоўным чынам праз аналіз знешняга маўлення. Пры гэтым выкарыстоўваецца даследаванне маўленчых парушэнняў, псіхалінгвістычныя эксперыменты, спецыяльная апаратура і г.д., ствараюцца больш-менш праўдападобныя тэорыі.

Унутраныя этапы спараджэння маўлення. Паводле канцэпцыі Лурый, вылучаюцца як мінімум тры кампаненты (этапы) спараджэння маўлення: матыў, думка (маўленчая інтэнцыя), знешняе маўленне. Крайнія этапы з’яўляюцца агульнымі і для знешняга, і для ўнутранага працэсаў маўленчай дзейнасці. *Думка* ўключае шэраг прамежкавых этапаў, апасродкаваных унутраным маўленнем. Гэта як бы розныя ступені пераходу да знешняга маўлення: 1) **унутранае праграмаванне**, 2) **лексічнае разгортванне**, 3) **граматычнае канструяванне**, 4) **маторная рэалізацыя** маўленчага акта. Усе этапы забяспечваюцца работай некалькіх маўленчых механізмаў, размешчаных у розных участках кары галаўнога мозга. Механізмы лексічнага разгортвання і граматычнага канструявання працуюць пры гэтым адначасова (паралельна).

1 этап (унутранае праграмаванне) ўключае 1) маўленчую інтэнцыю (усталяванне на выказванне думкі моўнымі сродкамі); 2) пабудову агульнай схемы выказвання; 3) вылучэнне асноўных сэнсавых кампанентаў (суб’екта, аб’екта, прэдыката). На гэтым этапе ажыццяўляецца суаднясенне думкі з рэальнасцю (рэферэнцыя), плануецца тэма і рэма, з якіх будзе пабудавана выказванне.

2 і 3 этапы – пошук (выбар) у памяці слоў і звязванне іх па правілах граматыкі. Хуткасць выбару слоў залежыць ад частаты іх ужывання. Тут могуць мець месца паўзы, словы-паразіты, розныя зацягванні маўлення (*а-а, э-э-э, гм-гм, зараз, хвілінку, як гэта, дай бог памяці*). Сустрэкаюцца агаворкі, няправільнасці, прычым многія з іх тут жа заўважаюцца моўнікам. Механізмы канструявання выказвання звязаны з апэратыўнай памяццю чалавека, якая можа адначасова ўлічваць 7 ± 2 элементы. У межах гэтай колькасці знаходзіцца глыбіня маўленчага выказвання, колькасць ступеней яго спараджэння.

4 этап – агучванне маўлення – забяспечваецца артыкуляцыйным (статычным) механізмам з дапамогай гукаў (фанем) і складаўтваральным (дынамічным) механізмам з дапамогай складоў. Работа маўленчага апарату кіруецца маторнай зонай кары галаўнога мозга.

Асаблівасці ўспрымання маўлення. Слухач, успрымаючы маўленне, ідзе адваротным шляхам – ад успрымання да разумення і засваення сэнсу сказанага. З гукаў і складоў слухачом распознаюцца і складваюцца словы. Пры гэтым у апрацоўцы гукаў актыўны ўдзел прымае артыкуляцыйны апарат слухача, ён як бы імітуе пачутыя гукі, сам “гаворыць”, з’яўляецца актыўным удзельнікам зносін. Слухач сінтэзуе словы з гукаў, адшукваючы іх у памяці з улікам кантэксту (сітуацыі). Аднолькавыя паведамленні можна перадаваць па-рознаму, рознымі словамі, таму, відавочна, змест і форма маўленчых выказванняў захоўваюцца ў памяці асобна, незалежна. Пры гэтым успрыманне зместу больш устойлівае, даўгавечнае, чым успрыманне формы. Адсюль вынікае, што пры вывучэнні чаго-небудзь не трэба бяздумна і механічна “зубрыць” матэрыял.

Успрыманне залежыць ад граматычнай структуры сказаў. Сказы з больш простаай структурай запамінаюцца лягчэй, нават калі ў іх больш слоў. Паверхневая структура сказа ўспрымаецца апэратыўнай памяццю (кароткачасовай), яна пастаянна “сціраецца”. У доўгачасовай памяці замацоўваецца змест. Устаноўлена, што актыўныя канструкцыі (тыпу *снег пакрывае зямлю*) успрымаюцца лепш, чым пасіўныя (*зямля пакрываецца снегам*), сцвярджальныя – хутчэй, чым адмоўныя. Канверсійныя (абарачальныя) выказванні запомніць цяжэй (*сасна ніжэйшая за елку*), але праўдападобныя сказы (*мядзведзь мацнейшы за ваўка*) запамінаюцца параўнальна лёгка.

Наша думка аб’ядноўваецца са знешнім маўленнем у адзін працэс з дапамогай **унутранага маўлення**. Звычайна яно бязгучнае, але выяўляецца тым больш, чым больш складаную інфармацыю мы ўспрымаем (варушым вуснамі, прагаворваем, просім паўтарыць, перачытваем). Навуку заўсёды ўспрымаць цяжэй, чым будзённыя думкі, бо слухачам самім трэба “працаваць” над засваеннем пачутага.

5. ПЛАНЫ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 1

Знак і яго будова. Класы знакавых сістэм

ПЫТАННІ:

1. Прадмет семіётыкі. Знакавая прырода інфармацыі.
2. Паняцце знака. Бінарная структура знака. Субзнакі і суперзнакі.
3. Спецыфіка мовы як знакавай сістэмы.
4. Сенсорныя каналы ўспрымання інфармацыі і класы знакавых сістэм паводле фізічнай прыроды азначальнага.
5. Асноўныя класы знакавых сістэм у залежнасці ад паходжання.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *знак, азначанае, азначальнае, план зместу і план выразэння знака, аптычныя, акустычныя, альфакторныя, тактыльныя і дэгустацыйныя знакавыя сістэмы, біялагічныя і культурныя, натуральныя і штучныя семіётыкі.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: курс лекций. М., 2004; 2007; 2008. Лекция I, п. 1–2, 6–7; лекция III, п. 18–25; лекция IV, п. 26–29.
2. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. Мн., 1993. § 106, 108–109, 112–114.
3. Мечковская Н.Б., Норман Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. – Мн., 1995. § 1 – 3.
4. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994. – С. 106–114, 127–130.
5. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 39–49.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 2

Нематываваныя (канвенцыйныя) і матываваныя знакі.

Тры ступені семіёзісу (азначвання)

ПЫТАННІ:

1. Элементарныя і неэлементарныя, матываваныя і нематываваныя знакі. Тыпы матываванасці элементарных знакаў.
2. Знакі-індэксы ў біякамунікацыі і натуральных мовах. Жэсты і міміка.
3. Іканічныя знакі ў прыродзе і грамадстве. Гукавы сімвалізм. Знакі-копіі на розных моўных узроўнях.

4. Знакі-сімвалы ў культурных семіётыках. Неканвенцыйная трактоўка знака.

5. Другасная (унутрысістэмная і міжсістэмная) матываванасць знакаў.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *семіёзіс, матываванасць знака (нулявая, першасная, другасная, метанімічная, метафарычная), канвенцыйнасць (нематываванасць) знака, знакі-індэксy (=сімптомы), знакі-копіі (=іконы), знакі-сімвалы, кінемы, шыфтары, гукаперайманні, гукавы сімвалізм.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций. М., 2004; 2007; 2008. Лекции V–IX.

2. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. – Мн., 1993. § 107 – 108.

3. Мечковская Н.Б., Норман Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. – Мн., 1995. § 4–5.

4. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994. – С. 114–120.

5. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 42–49.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 3

Змест і структура мовы і іншых знакавых сістэм

ПЫТАННІ:

1. План зместу знака і розных знакавых сістэм.
2. Моўная карціна свету і яе антрапаморфны характар.
3. Знакавыя сістэмы паводле тыпу арганізацыі.
4. Узроўневая будова мовы.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *суб'ектыўна-пачуццёвая і аб'ектыўна-рацыянальная інфармацыя, адкрытыя (зменлівыя) і закрытыя семіётыкі, мастацкі вобраз, лексічнае значэнне, паняцце, антрапамарфізм, моўная карціна свету, навуковая (рэлігійная, мастацкая) карціна свету, простыя і складаныя, аднаўзроўневыя і шматузроўневыя семіётыкі, моўны ўзровень (ярус), міжузроўневы ізамарфізм.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: курс лекций. – М., 2004; 2007; 2008. Лекция XI, п. 65–71; лекция XIII.

2. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. *Общее языкознание: Сущность и история языка.* – Мн., 1993. § 110–111, 117–119.
3. Мечковская Н.Б., Норман Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. *Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий.* – Мн., 1995. § 6–7.
4. Плотнікаў Б.А. *Агульнае мовазнаўства.* – Мн., 1994. – С. 121–126.
5. Рагаўцоў В.І. *Агульнае мовазнаўства.* – Магілёў, 2006. – С. 44–49.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 4 Нацыянальна-моўная палітыка

ПЫТАННІ:

1. Мэты, аб’екты і суб’екты моўнай палітыкі.
2. Асноўныя кампаненты (узроўні) нацыянальна-моўнай палітыкі.
3. Магчымасці і межы свядомага ўздзеяння грамадства на развіццё мовы.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *моўная палітыка, моўнае будаўніцтва, моўнае планаванне, нацыянальна-моўная ідэалогія, унітарызм, сепаратызм, шавінізм, сегрэгацыя, ідэалогія “плавільнага катла”, мультыкультуралізм, мультылінгвізм, постэтнізм, мінарытарная мова, мажарытарная мова, этнамоўная дыскрымінацыя, этнамоўны плюралізм.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. *Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков.* – Мн., 2000; 2004; М., 2001; 2006. § 66–79.
2. Мечковская Н.Б. *Социальная лингвистика.* – М., 1994; 1996; 2000. – С. 117–143.
3. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. *Общее языкознание: Сущность и история языка.* – Мн., 1993. § 65–78.
4. Плотнікаў Б.А. *Агульнае мовазнаўства.* – Мн., 1994. – С. 56–59.
5. Рагаўцоў В.І. *Агульнае мовазнаўства.* – Магілёў, 2006. – С. 76–78.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 5 Моўная сітуацыя ў Беларусі

ПЫТАННІ:

1. Моўная сітуацыя і яе кампаненты. Тыпы моўных сітуацый.
2. Шматмоўе ў гісторыі Беларусі.
3. Моўная сітуацыя ў сучаснай Беларусі.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *этнас, этнічная самасвядомасць (самаідэнтыфікацыя), моўная самасвядомасць (самаідэнтыфікацыя), шматмоўе (полілінгвізм), двухмоўе (білінгвізм), этнічнае і культурнае двухмоўе, дыгласія.*

Літаратура

1. Коряков Ю.Б. Языковая ситуация в Белоруссии // Вопросы языкознания. – 2002. – № 2. – С. 109–127.
2. Мечковская Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков. – Мн., 2000; 2004; – М., 2006. § 55–61.
3. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1994; 1996; 2000. С. 101–110.
4. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. – Мн., 1993. § 55–59.
5. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 78–82.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 6 Тыпалогія моў свету

ПЫТАННІ:

1. Прадмет лінгвістычнай тыпалогіі.
2. Перадумовы і вытокі тыпалогіі моў.
3. Сацыяльная тыпалогія моў. Моўны ландшафт свету.
4. Камунікатыўныя рангі моў.
5. Прававы і канфесійны статус моў свету.
6. Навучальна-педагагічны статус моў.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *тыпалогія, моўны тып, сусветныя мовы, міжнародныя мовы, дзяржаўная (афіцыйная, нацыянальная) мова, культавая мова, замежная мова, класічная мова.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков. – Мн., 2000; 2004; – М., 2001; 2006. § 1–3, § 43–52.
2. Мечковская Н.Б., Норман Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. – 2-е изд. – Мн., 1995. § 118–119, 156–165.
3. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 302–331.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 7

Лінгвістычныя ўніверсаліі

ПЫТАННІ:

1. Асноўныя катэгорыі лінгвістыкі ўніверсалій.
2. Разнавіднасці ўніверсалій у мовах свету.
3. Мова-эталон і філасофскі сэнс лінгвістыкі ўніверсалій.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *лінгвістычная ўніверсалія, індуктыўныя і дэдуктыўныя, абсалютныя і статыстычныя, дынамічныя і статычныя, аднаўзроўневыя і міжузроўневыя, сацыя- і псіхалінгвістычныя ўніверсаліі, фрэквенталіі, мова-эталон.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков. – Мн., 2000; 2004; – М., 2001; 2006. § 4, 80–92, 96.
2. Мечковская Н.Б., Норман Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. – 2-е изд. – Мн., 1995. § 166–177, 181.
3. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 333–338.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 8

Псіхалінгвістычныя аспекты двухмоўя. Інтэрферэнцыя

ПЫТАННІ:

1. Мысленне і білінгвізм. Дыферэнцыйныя прыкметы і псіхалінгвістычныя тыпы двухмоўя.
2. Характар дзейнасці маўленчых механізмаў пры білінгвізме.
3. Моўная інтэрферэнцыя і яе віды.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *аўтаномны – сумешчаны білінгвізм, сіметрычны – асіметрычны білінгвізм, рэцэптыўны – рэпрадуктыўны – прадуктыўны білінгвізм, інтэрферэнцыя, гіперкарэктнасць, “фальшывыя сябры перакладчыка”, трасянка, суржык, міжмоўныя амонімы і паронімы, паралексы.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1994; 1996; 2000. – С. 104, 107–108, 171–173.
2. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. – Мн., 1993. § 56, 58, 91–92, 158.
3. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994. – С. 86–89.
4. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 80–81, 280–282.

5. Лукашанец А.А. Двухмоўе // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 174–176.

6. Грабчиков С.М. Межъязыковые омонимы и паронимы: Опыт русско-белорусского словаря. – Мн., 1980. (*Для азнаямлення*).

7. Белорусско-русский паралексический словарь-справочник / под ред. А.Е. Михневича. – Мн., 1985. (*Для азнаямлення*).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 9

Формы існавання мовы

ПЫТАННІ:

1. Агульнанародная мова і формы яе існавання.
2. Прырода моўных нормаў. Літаратурная мова і яе нарматыўна-стылістычная сістэма.
3. Кадыфікацыя літаратурнай мовы, яе суб'екты і метады.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *літаратурная мова, дыялект, кайнэ, жаргон (слэнг), арго, гутарковая мова, прастамоўе, моўная норма, варыянт моўнай нормы, кадыфікацыя, функцыянальны стыль, мова мастацкай літаратуры.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1994; 1996; 2000. – С. 30–48.
2. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. – Мн., 1993. § 19–23.
3. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994. – С. 62–64, 68–70.
4. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 83–90.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 10

Агульналінгвістычная праблематыка ў сучаснай беларусістыцы

ПЫТАННІ:

1. Сучасныя погляды на паходжанне беларусаў і беларускай мовы.
2. Праблема гістарызму пры вывучэнні моўных з'яў.
3. Мова і культура, іх сувязь і ўзаемаадносіны.
4. Пытанні ўпарадкавання лінгвістычнай тэрміналогіі.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *настратычныя мовы, мовы “сатэм”, мовы “кентум”, балта-славянскае моўнае адзінства, субстрат, прыцып гістарызму, этнагенез, глотагенез, культура мовы, культура маўлення.*

Літаратура

1. Мартынаў В.У. Шляхі фарміравання беларускай мовы // Жывая спадчына. – Мн., 1992. – С. 7–28.
2. Лепешаў І.Я. Прынцып гістарызму пры ацэнцы моўных з’яў // Жывая спадчына. – Мн., 1992. – С. 154–164.
3. Мартынаў В.У. Мова і культура: Некаторыя разважанні // Беларуская лінгвістыка. – 1989. – Вып. 36. – С. 11–17.
4. Лапаў Б.С. У абарону некаторых лінгвістычных тэрмінаў // Слова беларускае: 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. – Мн., 1994. – С. 124–131. Або: Беларуская мова (даследаванні па лексікалогіі). – Мн., 1965. – С. 26–32.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 11 Гістарычныя змены ў мове

ПЫТАННІ:

1. Значэнне дыяхроннай лінгвістыкі.
2. Агульныя прадпасылкі моўных змен.
3. Інтралінгвістычныя прычыны развіцця мовы.
4. Экстралінгвістычныя прычыны развіцця мовы.
5. Моўны кантакт як фактар моўнай эвалюцыі.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *сінхранія, дыяхранія, інварыянт, варыянт, моўныя антыноміі, дыферэнцыяцыя, інтэграцыя, дывергенцыя, канвергенцыя, арэал, субстрат, суперстрат, адстрат, моўны саюз.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. История языка и история коммуникации. – М., 2009. Лекции 2 – 6.
2. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1994; 1996; 2000. – С. 151–171, 173–178.
3. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. – Мн., 1993. § 130–152, 156–157, 159–161.
4. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994. – С. 264–277.
5. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 268–280, 282–285, 298–299.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 12 Тыпы, тэмпы і напрамак моўных змен

ПЫТАННІ:

1. Змены на гукавым узроўні мовы.
2. Граматычныя змены ў мове.

3. Лексіка-семантычныя змены ў мове.
4. Тэмпы і напрамак моўных змен.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *эканомія вымаўленчых намаганняў, запазычванне, калькаванне, дэрывацыя, аналогія, прагрэс у мове.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. История языка и история коммуникации. – М., 2009. Лекции 7–10, 12.
2. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1994; 1996; 2000. – С. 179–188.
3. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. – Мн., 1993. § 153–155, 162–187.
4. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994. – С. 277–290.
5. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 265–268, 285–298.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ № 13

Інтэрлінгвістыка як навука, яе прадмет, задачы і праблемы

ПЫТАННІ:

1. Дапаможныя міжнародныя мовы і іх тыпы.
2. Мовы-пасрэднікі натуральнага паходжання.
3. Міжнародныя планавыя (штучныя) мовы.
4. Спецыялізаваныя штучныя мовы. Пазіграфія.

КЛЮЧАВЫЯ ТЭРМІНЫ: *інтэрлінгвістыка, лінгва франка, кайнэ, пиджыны, крэольскія мовы, кантактныя мовы, сусветныя мовы, эсперанта, міжнароднае сэнсавое пісьмо (пазіграфія), інфармацыйныя мовы, мовы праграмавання.*

Літаратура

1. Мечковская Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков. – Мн., 2000; 2004; М., 2001; 2006; 2009; 2011. § 62–65.
2. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1996; 2000. – С. 110–115.
3. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. – Мн., 1993. § 60–63.
4. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994. – С. 64–65.
5. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006. – С. 91–94.

6. СПИСОК РЕКОМЕНДУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Асноўная

Алпатов В.М. История лингвистических учений: учебн. пособие. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 368 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966 [и послед изд.]. – 608 с.

Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1964. – Ч. 1. – 466 с.; 1965. – Ч. 2. – 496 с.

Кронгауз М.А. Семантика: учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 352 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – 685 с. – 2-е изд., доп. – М., 2002. – 709 с.

Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта, Наука, 2007. – 296 с.

Маслова В.А. Лингвокультурология: учебн. пособие. – 4-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 208 с.

Маслова В.А. Современные направления в лингвистике: учебн. пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 272 с.

Мечковская Н.Б. История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета: курс лекций по общему языкознанию. – М.: Флинта, Наука, 2009. – 584 с.

Мечковская Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: учебн. пособие. – Минск: Амалфея, 2004. – 368 с. – 7-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2009. – 312 с.

Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: курс лекций. – 3-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 432 с.

Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев. – М.: Аспект Пресс, 1994, 1996, 2000. – 207 с.

Мечковская Н.Б., Норман Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий: учебн. пособие / под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Выш. школа, 1995. – 336 с.

Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка: учебн. пособие / под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Выш. школа, 1993. – 287 с.

Норман Б.Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций. – Минск: БГУ, 2009. – 183 с.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка / под ред. Б.А. Серебренникова. – М.: Наука, 1972. – 566 с.

Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / под ред. Б.А.Серебренникова. – М.: Наука, 1970. – 604 с.

Пищальникова В.А., Сонин А.Г. Общее языкознание: учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 448 с.

Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 350 с.

Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: вучэб. дапам. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2006. – 416 с.

Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства: вучэб. дапам. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2005. – 496 с.

Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: заданні для тэставага кантролю. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2009. – 252 с.

Дадатковая

Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: МГУ, 2001. – 360 с.

Белянин В.П. Психолингвистика: учебник. – М.: Флинта, 2009. – 232 с.

Бурлак С. Происхождение языка: Факты, исследования, гипотезы. – М.: Астрель: CORPUS, 2011. – 464 с.

Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: учебн. пособие. – М.: Лабиринт, 1997. – 221 с.

Гнатюк О.Л. Основы теории коммуникации: учебн. пособие. – М.: КноРус, 2010. – 256 с.

Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: РГГУ, 1999. – 382 с.

Зубов А.В., Зубова И.И. Информационные технологии в лингвистике: учебн. пособие. – М.: Академия, 2004. – 208 с.

Ковшиков В.А., Глухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности / учебн. пособие. – М.: АСТ, Астрель, 2007. – 320 с.

Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. – М.: Гнозис, 2001. – 270 с.

Мечковская Н.Б. Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий. – М.: Фаир, 1998. – 352 с.

Мячкоўская Н.Б. Мовы і культура Беларусі: нарысы. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – 347 с.

Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ, Восток – Запад, 2010. – 314 с.

Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика. – М.: КомКнига, 2005. – 368 с.

Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии XX века. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 352 с.

Прикладное языкознание: учебник / отв. ред. А.С. Герд. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1996. – 528 с.

Психолингвистика в очерках и извлечениях: хрестоматия / под общ. ред. В.К. Радзиховской. – М.: Академия, 2003. – 464 с.

Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации: учебн. пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова, 2002. – 461 с.

Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 699 с.

Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. – Минск: Белорусский фонд Сороса, 1996. – 288 с.

Фрумкина Р.М. Психолингвистика. – 4-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 320 с.

Широков О.С. Языковедение. Введение в науку о языках. – М.: Добросвет, 2003. – 736 с.

Энциклопедический словарь юного лингвиста / сост. М.В. Панов. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Флинта, Наука, 2006. – 544 с.

Язык и моделирование социального взаимодействия: сб. статей. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.

Вучэбнае выданне

АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА

Метадычныя рэкамендацыі

Аўтар-складальнік

АРЦЯМЁНАК Генадзь Антонавіч

Тэхнічны рэдактар

Г.У. Разбоева

Камп'ютарны дызайн

Т.Я. Сафранкова

Падпісана ў друк

. Фармат 60x84¹/₁₆. Папера афсетная.

Ум. друк. арк. 2,90. Ул.-выд. арк. 2,71. Тыраж 65 экз. Заказ

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

ЛВ № 02330 / 0494385 ад 16.03.2009.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.